

עליו משפט

כתב העת של המרכז האקדמי למשפט ולעסקים

אלול תשע"ח, ספטמבר 2018

כרך יד

משפט ומדעי הרוח

5	דבר העורך אבישלום וסטרייך.....
9	איך לעשות דברים עם משפט וספרות (בישראל) ענת רוזנברג.....
33	דת אזרחית ותאולוגיה פוליטית: על מעמד המקודש של שלטון החוק ושל בית המשפט העליון בישראל אלעד ליסון.....
101	"על כן אנו מבקשים להיות לו לפה": הנרטיב המשפטי והאתוס הלאומי: עיון מחודש בפסק דין יגאל עמיר ליאת פרידגוט נצר.....
143	"מעשה לילית" כפאניקה מגדרית ומשפטית: על ציד מכשפות בישראל 2014, בין מיתולוגיה, חברה ומשפט אורית קמיר.....
175	"הסוף הטוב": דילמות של צדק משפטי מול צדק פואטי בסיפורי מארי דה פראנס דניאלה גורביץ'.....
203	הכול בעיני המתבונן: חברת הדבורים כמשל לחברה האנושית ברומא העתיקה רחל (ראקלה) חסן.....
225	עונשי מוות חדשים באימפריה הקרולינגית ויקי מליכסון.....
249	"שהלב עיקר האדם ועיקר כל המצות וכל העבירות" (רבינו בחיי): על ניסיון בלתי צליח במשפט העברי שלמה גליקסברג ואילן סלע.....

עליו משפט

כתב העת של המרכז האקדמי למשפט ולעסקים

אלול תשע"ח, ספטמבר 2018

כרך יד

עורך

אבישלום וסטרייך

רכזי המערכת – תשע"ז

ערן אגם, יערה כליף

חברי המערכת תשע"ז

רחל בירון, אנואל בלושטיין, מאי גורן, שלי גרינברג, עומר דגן, יעל דוד, אלונה דרורי, דנה הלפרט, אילנה טל, רחל פאלק, ברוריה פריד, קטי רוזין, עדן רוש, שיר שטרית, עמית שרון

רכזות המערכת – תשע"ח

רחל פאלק, שיר שטרית

חברי המערכת תשע"ח

שרון אלטבך, מירי בוחניק, צחי הוק, משה זילברמן, אסף יהודה חרלופסקי, עדה יעקבי, דניאל כהן, לידר לוגסי, עומר לוי, אליהו קראוזה

מזכירת המערכת

גלי כהן

עריכה לשונית

יהודית ידלין

הפקה

ענת זקון

הוצאה לאור

המרכז האקדמי למשפט ולעסקים

נשיא המרכז האקדמי – פרופ' משה כהן אליה

דיקן בית הספר למשפטים – פרופ' יעד רותם

דיקן בית הספר למנהל עסקים – פרופ' גל רו

ראש החוג לחשבונאות – ד"ר רימונה פלס

דיקן הפקולטה למדעי המחשב (בהקמה) – ד"ר אבי יוסיפוף

סגל ההוראה בבית הספר למשפטים:

ד"ר שלי קרייצר-לוי	פרופ' משה כהן אליה	עו"ד מיכל אהרוני
עו"ד רותם רוזנברג רובניס	עו"ד סאני כלב	ד"ר טלי אמיר
פרופ' יעל רונן	גב' הלן כצנלסון	ד"ר דניאלה בייניש
פרופ' יעד רותם	ד"ר אייל כתבן	ד"ר אורי בן אוליאל
עו"ד אורטל רייסמן	עו"ד שרה לואיס	גב' גלית בנצור
עו"ד הישאם שבאיטה	מר רן לוסטיגמן	פרופ' ליסה ברנשטיין
ד"ר גיא שגיא	עו"ד ליאת לייזר	ד"ר דניאל גולדשטיין
ד"ר קרני שגל-פפרקורן	ד"ר איתי ליפשיץ	ד"ר גרשון גונטובניק
ד"ר סיגל שהב	פרופ' פבלו לרנר	ד"ר חאלד גנאים
מר יואב שוטן	עו"ד אסף מנשה	פרופ' יוסי דהאן
פרופ' גילה שטופלר	ד"ר דורון מנשה	ד"ר רועית דהן
ד"ר עודדה שטיינברג	ד"ר דב סולומון	ד"ר ליאור דוידאי
ד"ר אילנה שילה	ד"ר עופר סיטבון	ד"ר רונית דוניץ-קידר
פרופ' פנחס שיפמן	עו"ד יעל סנאי	פרופ' אביחי דורפמן
עו"ד קרן שמש פרלמוטר	פרופ' בועז סנג'רו	פרופ' שחר דילברי
ד"ר בועז שנור	גב' דנה פאר	ד"ר אסף הראל
	פרופ' עידו פורת	ד"ר יניב ואקי
	ד"ר מרים פיינברג	עו"ד שירה וייסברג
	ד"ר רחל פריד דה וריס	עו"ד ליאב וינבאום
	עו"ד עמיר פרידמן	ד"ר אבישלום וסטרייך
	ד"ר נורית צימרמן	ד"ר הדר ז'בוטינסקי
	פרופ' רינת קיטאי-סנג'רו	ד"ר קים טרייגר-ברעם
	ד"ר אבישי קליין	ד"ר מרגלית יחזקאל

רשימת המשתתפים בכרך

ד"ר דניאלה גורביץ', ראש הרב תחומי במדעי הרוח, אוניברסיטת בר-אילן
הרב ד"ר שלמה גליקסברג, דיין וחבר בית הדין ביוהנסבורג
ד"ר אבישלום וסטרייך, בית הספר למשפטים, המרכז האקדמי למשפט ולעסקים
ד"ר רחל (ראקלה) חסן, הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת תל אביב
ד"ר אלעד ליסון, החוג לאזרחות, המכללה האקדמית הרצוג
ד"ר ויקי מליכסון, ספריית פומנטו, המכללה האקדמית תל אביב-יפו
השופט ד"ר אילן סלע, שופט בית משפט השלום בירושלים
ד"ר ליאת פרידגוט נצר, האוניברסיטה הפתוחה; אוניברסיטת בר אילן
ד"ר אורית קמיר, המרכז הישראלי לכבוד האדם; המסלול האקדמי – המכללה למנהל,
ראשון לציון
ד"ר ענת רוזנברג, בית ספר רדזינר למשפטים, המרכז הבינתחומי הרצליה; חוקרת אורחת
(2017–2019), הפקולטה להסטוריה, אוניברסיטת קיימברידג' והמכון ללימודי משפט
מתקדמים, אוניברסיטת לונדון

מאמרי כתב העת עוברים בחינה של מערכת כתב העת ושיפוט-עמיתים אנונימי.
להגשת מאמרים ופניות בנושא כתב העת: avishalomw@clb.ac.il

דבר העורך

במסתו המפורסמת: "הלכה ואגדה" כותב חיים נחמן ביאליק:

להלכה – פנים זועפות, לאגדה – פנים שוחקות. זו קפדנית, מחמרת, קשה כברזל – מדת הדין; וזו ותרנית, מקילה, רכה משמן – מדת הרחמים. זו גוזרת גזרה ואינה נותנתה לשעורים: הן שלה הן ולא שלה לאו; וזו יועצת עצה ומשערת כחו ודעתו של אדם: הן ולא ורפה בידה. זו – קלפה, גוף, מעשה; וזו – תוך, נשמה, כוונה.

המשפט והרוח נדמים לעיתים כשני עולמות נפרדים – הלכה ואגדה: עולם של זכות וחובה, נוקשות דוקטרינאית ורציונליות מובנית, אל מול העושר שברוח, "לשון מנומרת בצבעים – שלטון הרגש". אלא שביאליק יצא כנגד הפרדה בין השניים:

על חלופי כינויים אלה שבין הלכה לאגדה אפשר להוסיף עוד, עד אין שעור, ובכולם היא מצד ידוע אבק אמת, אבל כלום יש לשמוע מזה – כסברת רבים – שההלכה והאגדה הן שתי צרות זו לזו, דבר והיפוכו?

האומרים כך מחליפים מקרה בעצם וצורה בחומר, ולמה הם דומים? למי שמחליט על הקרח והמים בנהר, שהם שני חמרים שונים. ההלכה והאגדה אינן באמת אף הן אלא שתיים שהן אחת, שני פנים של בריה אחת... קול המונה של תביעת הלב בשטף מרוצתה לנקודת שאיפתה – זוהי האגדה; מקום החנייה, ספוק התביעה לפי שעה והשתקתה – זוהי ההלכה. החלום הרץ ונמשך אל הפתרון, הרצון אל המעשה, המחשבה אל המלה, הפרח אל הפרי – והאגדה אל ההלכה.

השיח המשפטי כשהוא לעצמו הרי הוא כ"הלכה" לבדה. אך בלא רוח האדם על מורכבותה, הרי הוא כחומר בלי צורה. ההתבוננות על המשפט איננה צריכה להסתפק אם כן בעיון בד' אמותיו של המשפט, אלא יש לפרוץ את גדריו. יש לראותו יחד עם רוח האדם וכחלק מיצירה חובקת כל של רוח זו. הכרך הארבעה עשר של כתב העת "עלי משפט" מוקדש אפוא לנקודות המפגש שבין משפט ורוח.

היכן נפגש המשפט עם (מדעי) הרוח? המשפט הוא יצירה ספרותית. כלים ספרותיים מסייעים לחשיפת רבדיו השונים. המשפט הוא אירוע היסטורי. ניתוח היסטורי מסייע להבנת הכוחות המניעים אותו וחושף את השפעותיו בעבר ובהווה. המשפט הוא כמובן גם תופעה חברתית, אנושית, פוליטית, מדינית, פילוסופית, דתית ועוד ועוד. בראש ובראשונה, המשפט הוא יצירתה של הרוח – וככזה, נכון לא רק לומר משפט ומדעי הרוח, אלא גם: המשפט הוא הוא מדעי הרוח.

כרך זה עוסק כאמור במפגש ובשילוב בין חקר המשפט לבין מדעי הרוח. רבים מהכרכים הקודמים של כתב העת בחנו את המשפט מנקודת מבט דיסציפלינארית, לעיתים תוך מתן דגש תיאורטי ולעיתים תוך מתן דגש פוזיטיבי. הכרך הנוכחי מבקש נקודת מבט שונה: מטרתו

להעלות אל מעל לפני השטח היבטים הנוגעים למשפט כתופעה השייכת לעולם מדעי הרוח (ואולי נכון היה יותר לומר: מדעי האדם), מושפעת ממנו ומזינה אותו. שמונת המאמרים בכרך הנוכחי תורמים את חלקם להארת קשר זה, ובעיקר לשני היבטיו הנזכרים למעלה: משפט והיסטוריה ומשפט וספרות. המאמר הפותח את הכרך הוא מאמרה של ענת רוזנברג "איך לעשות דברים עם משפט וספרות (בישראל)". המאמר ממפה וממשיג את תחום משפט וספרות בישראל, מצעדיו הראשונים, דרך ההווה ועד לאתגריו בעתיד. בכך מניח המאמר את התשתית המבואית לענף משפט וספרות בישראל.

המאמר השני בכרך, מאמרו של אלעד ליסון "דת אזרחית ותאולוגיה פוליטית: על מעמדו המקודש של שלטון החוק ושל בית המשפט העליון בישראל", בוחן את מושג שלטון החוק ואת מעמדו של בית המשפט העליון בישראל תוך שימוש מושאל במושג ה"קדושה", ובכלים מושגיים של דת אזרחית ותאולוגיה פוליטית. במובן מסוים מאמר זה מניח אף הוא תשתית מבואית חשובה להיכרות עם המשפט הישראלי – באמצעות הפרספקטיבות המושגיות הייחודיות שאותן מציע המאמר ודרךן הוא צועד.

שלושת המאמרים הבאים שבים ומתרכזים בהיבטים של משפט וספרות (לצד היבטים של היסטוריה ומשפט). ליאת פרידגוט נצר במאמרה "על כן אנו מבקשים להיות לו לפה": הנרטיב המשפטי והאתוס הלאומי: עיון מחודש בפסק דין יגאל עמיר", מנתחת את הנרטיב שמבנה פסק דין יגאל עמיר, נרטיב של חורבן ושואה, שבאמצעותו הוא מבנה אתוס לאומי. המאמר טוען כי אתוס השואה מצוי במפתיע בעניין עמיר, כי בית המשפט משנה את האתוס המוכר ומוסיף לו מטענים לפי מטרותיו הלב-משפטיות של פסק הדין וכי אתוס השואה בהקשר של רצח רבין מובנה גם בעזרת ההסדרים החקיקתיים שהתלוו לעיצוב הזיכרון של אירוע זה. אורית קמיר "מעשה לילית" כפאניקה מגדרית ומשפטית: על ציד מכשפות בישראל 2014, בין מיתולוגיה, חברה ומשפט", מנתחת את השיח התקשורת-משפטי סביב מקרה האישה מקריית גת, שקיימה מגעים מיניים עם מאות נערים, ומגדירה אותו כ"התפרצות של פאניקה מגדרית המושתתת על סיפור מעשה לילית". שני מאמרים אלו מתמקדים אפוא במה שניתן להגדיר כניתוח ספרותי של המשפט. היבט אחר של משפט וספרות – המשפט בספרות – עולה במאמרה של דניאלה גורביץ' "הסוף הטוב": דילמות של צדק משפטי מול צדק פואטי בסיפורי מארי דה פראנס", הבוחן ייצוגים ספרותיים של משפט וצדק כפי שהם באים לידי ביטוי בשני סיפורים קצרים מסוף המאה השתים-עשרה ותחילת המאה השלוש-עשרה. מתוך כך בוחן המאמר את המתח הסמוי שבין צדק משפטי (המלך) לסמכות דתית (הכנסייה), ובין אלה לבין צדק פואטי.

שלושת המאמרים האחרונים בכרך נוגעים בהיבטים נוספים של משפט ורוח: היסטוריה, פילוסופיה פוליטית ומשפט עברי. מאמרה של רחל חסן "הכול בעיני המתבונן: חברת הדבורים כמשל לחברה האנושית ברומא העתיקה", מתחקה אחר הקשר שבין התמורות המדיניות שחלו ברומא בין סוף המאה הראשונה לפני הספירה לאמצע המאה הראשונה לספירה לבין השינוי בפרשנות שניתנה על ידי כותבים בני התקופה למתרחש בתוך כוורת הדבורים, ומצביע על היותה של האחרונה, הכוורת, משל להשקפותיו המדיניות של המתבונן. ויקי מליכסון במאמרה "עונשי מוות חדשים באימפריה הקרולינגית" בוחנת את ההשפעה של עונשי המוות התנ"כיים על החוק ועל הענישה באימפריה הקרולינגית בשנים 800–877, ובכלל זה שימוש בעקרונות

המקראי של "עין תחת עין", עונש מוות בגין כישוף ועוד. מליכסון מראה כיצד קרל הגדול, שביקש לבנות אימפריה נוצרית ודאג לצמצם את עונשי המוות, סלל בדבקותו הדתית – שלא במתכוון – את הדרך לגזירת עונשי מוות חדשים. מסיים את הכרך מאמרם של שלמה גליקסברג ואילן סלע "שהלב עיקר האדם ועיקר כל המצות וכל העבירות" (רבינו בחיי): על ניסיון בלתי צליח במשפט העברי". המאמר מנתח מקורות מתורת התנאים ומספרות הראשונים העוסקים בניסיון עבירה בלתי צליח במגוון סוגיות הלכתיות, כמו גם בפרשנותם לסיפור המקראי של מכירת יוסף. מתוך ניתוח המקורות מבחין המאמר בין גישה הרואה את הציווי כעיקר (ולפיכך מכריזה על עבירה ומוכנה להטיל עונש על ניסיון בלתי צליח) לבין גישה הרואה את המעשה כעיקר (ולפיכך שוללת ענישה שכזו). משפט ורוח פונים במאמר זה, החותם את הכרך, לכיוון הפילי, לשאלת המתח שבין כוונה ומעשה במשפט העברי. לכל אחד מהמאמרים הנזכרים ייחודיות ותרומה חשובה בתחומו, לצד זאת, מגוון המאמרים בכרך, כמכלול אחד, מצטרף לתמונה שלמה, שיש בה לטעמי אמירה רבת חשיבות על הקשר ההכרחי, ההשפעה ההדדית ואולי גם חוסר היכולת להפריד בין שני החלקים של השלם האחד, בין המשפט לבין מדעי הרוח.

בברכת שנה טובה

וקריאה נעימה ומועילה,

ד"ר אבישלום וסטרייך

המרכז האקדמי למשפט ולעסקים

מרחשוון תשע"ט – אוקטובר 2018

עונשי מוות חדשים באימפריה הקרולינגית

מאת

ויקי מליכסון*

המאמר מוקדש להשפעת עונשי מוות התנ"כיים על החוק ועל הענישה באימפריה הקרולינגית בשנים 800–877.

קרל הגדול (Charlemagne, 768–814) ביקש לבנות אימפריה נוצרית וערך רפורמה רחבת היקף בחוק ובמשפט. במהלך רפורמה זו ביקש קרל הגדול לצמצם את עונשי המוות הנהוגים באימפריה שלו וגם קבע בהם סדר ושיטתיות. אולם בטווח הארוך הניבה עשייתו של קרל הגדול גם תוצאה הפוכה. תיקון נוסח הביבלייה והדבקות בקבוע בברית הישנה הביאו לידי הופעת עונשי מוות אחדים באימפריה הקרולינגית שאומצו מתוך ספרי הברית הישנה. אדיקות דתית הולכת וגוברת ורצונם של השליטים לחזק את סמכותם בחיקוי הענישה התנ"כית הביאו לאימוץ עונשי מוות מתוך ספר דברים. למשל: לואי החסיד (Louis the Pious, 814–840), בנו של קרל הגדול, גזר עונש מוות לפי עקרון ה"עין תחת עין". קרל הקירח (Charles the Bald, 843–877), נכדו של קרל הגדול, קבע לראשונה עונש מוות בגין כישוף לפי הדין התנ"כי. עונש זה התפתח דרסטית בהמשך ימי הביניים ובעת החדשה. לעיתים נגזרו עונשי מוות נוספים – גם הם בהשראת הברית הישנה: כך נגזרה הוצאה להורג בגין בסטיאליות (משכב בהמה) – אף היא בהשפעת דין הקבוע בספר דברים. עונשי מוות אלה הם חידוש, שכן הם לא נהגו במנהג ובחוק הפרנקי המסורתי קודם לכן. המאמר טוען שקרל הגדול, שביקש לבנות אימפריה נוצרית ודאג לצמצם את עונשי המוות, סלל – שלא במתכוון – את הדרך לגזירת עונשי מוות חדשים.

מבוא. א. סקירת ספרות. ב. עונשי המוות שנהגו בפרנקייה לפני עלייתו של קרל הגדול לשלטון. ג. תקופת שלטונו של קרל הגדול: בניית האימפריה הנוצרית ותיקון הביבלייה. ד. השפעת הענישה התנ"כית בתקופתו של קרל הגדול. ה. השפעת הענישה התנ"כית בתקופתו של לואי החסיד (814–840). ו. השפעת הענישה התנ"כית בתקופתו של קרל הקירח (843–877). ז. דיון בעונשי המוות החדשים. סיכום.

* מאמר זה מבוסס על עבודת הדוקטור שלי "עונש מוות בימי הביניים המוקדמים (400–900 לספירה): תיאולוגיה, חקיקה וביצוע", שנכתבה בהנחיית פרופ' בת-שבע אלברט והוגשה למחלקה להיסטוריה כללית באוניברסיטת בר-אילן בשנת 2014. אני מבקשת להודות לפרופ' בת-שבע אלברט על שנים רבות של הנחיה וידידות. ביולי 2014 הוצג המאמר ב- International Medieval Congress בלידס (Leeds) שבאנגליה. אני מודה למשתתפי הדיון על הערותיהם ושאלותיהם המועילות. כן אני מבקשת להודות לקורא האנונימי של המאמר.

מבוא

במרכז מאמר זה עומד השינוי הגדול שחל בענישה באימפריה הקרולינגית בתקופת שלטונם של קרל הגדול (Charlemagne, 768–814) ויורשיו: בנו לואי החסיד (Louis the Pious, 814–840) ונכדו קרל הקירח (Charles the Bald, 843–877).

כדי להציג שינוי זה בצורה ברורה לפני הקורא אפתח בסקירת ספרות קצרה ואסביר כיצד מאמר זה משתלב במאמץ המחקרי הקיים ומוסיף עליו. בפרק ב אדבר על עונש המוות כפי שהיה נהוג בממלכות המרובינגיות (Merovingian Kingdoms) לפני עלייתו של קרל הגדול לשלטון, היינו בין השנים 500 ל-789. בפרק ג אדון בעלייתו של קרל הגדול לשלטון, בהצלחותיו הצבאיות ובשינוי התודעתי שבא בעקבות הצלחות אלה. אתמקד באופייה הנוצרי של האימפריה של קרל הגדול, אסביר כיצד מלך פרנקי בנה לעצמו תוכנית-על וכיצד ניסה לממש אותה. בפרק ד אראה כיצד חדל קרל הגדול לפנות לענישה חמורה. בפרק ה אדון בשינויים בעונש המוות שחלו בתקופת שלטונו של לואי החסיד, בנו של קרל הגדול, ואילו בפרק ו אדבר על תקופת שלטונו של קרל הקירח, נכדו של קרל הגדול. בפרק ז אציע הסבר על שינויים אלה בענישה, ואילו בסיכום אציג את מסקנותיי.

א. סקירת ספרות

במאמרים מקובל להסביר לקוראים כיצד המאמר הנוכחי משתלב במאמץ המחקרי שקדם לו: מה היה קודם לכן, ומה ייחודי במחקר זה דווקא, במה תרומתו הספציפית וייחודיותו המבדילים אותו ממחקרים אחרים המוקדשים לאותו נושא? כאן אני צריכה לומר שלא אוכל לציין מחקר אחר שעוסק בדיוק בנושא זה, משום שמחקרי הוא הראשון לדרך בעונש המוות בימי הביניים המוקדמים. אם עונש המוות בעת החדשה נחקר בהרחבה, עונש המוות בימי הביניים המוקדמים (כלומר עד שנת 1000) לא נחקר כמעט כלל. אין מחקר המציע השוואה בין עונשי המוות בחוקים השבטיים-לאומיים השונים: לא מבחינת הפשעים הגוררים עונש מוות, לא מבחינת ההנמקה ולא מבחינת דרך יישומו.

יש מחקרים שדנים ביחסו של אוגוסטינוס הקדוש (Augustine of Hippo, 354–430) לעונש המוות, ויש מחקרים העוסקים באותו נושא בהגותו של תומס אקווינס (Thomas Aquinas, 1225–1274), איך בתקופה שבין חיי שני אישים אלה – כלומר בין המאה החמישית לתחילת המאה השלוש-עשרה – נפער במחקר פער רחב. חוקרי ימי הביניים אחדים אף ציינו שמחקר הבודק את עונש המוות בימי הביניים המוקדמים הוא חסר, וראוי שייעשה, וזו אחת הסיבות שבחרתי בנושא זה כנושא לדוקטורט.

אומנם יש מחקרים אחרים הדנים בנושא בקיצור נמרץ. ג'יימס מגיוורן (James Megivern) למשל, שחיבר סקירה כוללת של עונש המוות לאורך ההיסטוריה,¹ הקדיש לתקופת ימי הביניים המוקדמים כחמישה עמודים בלבד. עם זאת ציין מגיוורן שמחקר המאיר את ההשקפה על עונש המוות באירופה בין המאה החמישית למאה האחת-עשרה עוד לא נכתב ויש לכתבו.² מגיוורן כתב זאת בשנת 1997, אך גם מאז לא השתנה דבר. גם סליה שאזל (Celia Chazelle), שפרסמה בשנת 2011 מאמר שנגע בנושא הענישה הביניימית, אישרה את מסקנתו של מגיוורן בציינה כי המחקר העכשווי מתעלם מנושא הענישה בימי הביניים המוקדמים.³

אם כן, אין מחקרים הבוחנים ספציפית את עונש המוות בימי הביניים המוקדמים, אך יש כמה מחקרים העוסקים בנושאים קרובים או מנתחים פשעים מסוימים נקודתית. יוליוס גבל (Julius Goebel) בספרו הרחב יותר דן גם בענישה בימי הביניים המוקדמים כשוויתו היא משפטית בעיקרה – בדיקתו החדה והמדויקת הועילה לי מאוד.⁴ ג'פרי ברטון ראסל (Jeffrey Burton Russel) בחן במחקרו על תולדות הכישוף את הענישה ואת עונש המוות בפרט, אך בדיקתו בחנה אך ורק פשעי כישוף בלי להתייחס לשאר הפשעים, ואילו מחקרי, והמאמר הנוכחי בעקבותיו, בוחן את עונש המוות בכללותו, מונה את הפשעים שבגינם נגזר העונש ומציע ראייה שונה על הענישה הקרולינגית.

נוסף על זה, יש קבוצת מאמרים המוקדשים כל אחד לפן אחר של הנושא או לנושא שנושק לו. כאן אזכיר את הרלוונטיים ביותר.⁵

כמחקרים אחרים שדנים בענישה, בחברה, בשלטון ובכל מה שביניהם, מתבקש לבחון את הדברים לאור כתיבתו של ההיסטוריון וחוקר התרבות מישל פוקו (Michel Foucault) בספרו: "לפקח ולהעניש: לידתו של בית הסוהר" (*Discipline and Punish: The Birth of the Prison*).⁶ ספר זה עורר התעניינות בענישה ככלי חברתי ופוליטי ואת ההתנגדות לעונשים חמורים או מיותרים. גם אני שאבתי את ההשראה במחקרי מעבודתו של פוקו, ואת אותן שאלות שהעלה פוקו על הענישה בצרפת במאה השמונה-עשרה ניסיתי לשאול על הענישה בימי הביניים

JAMES MEGIVERN, THE DEATH PENALTY: AN HISTORICAL AND THEOLOGICAL SURVEY (1997)	1
(להלן: MEGIVERN).	
שם, בעמ' 45.	2
Celia Chazelle, <i>Crime and Punishment: Penalizing without Prisons</i> , in WHY THE MIDDLE AGES MATTER: MEDIEVAL LIGHT ON MODERN INJUSTICE 15 (Celia Chazelle et al. eds., 2011).	3
JULIUS GOEBEL JR., FELONY AND MISDEMEANOR: A STUDY IN THE HISTORY OF CRIMINAL LAW (1976).	4
Edward James, <i>Beati Pacifici: Bishops and the Law in Sixth-Century Gaul</i> , in DISPUTES AND SETTLEMENTS: LAW AND HUMAN RELATIONS IN THE WEST 25 (John Bossy ed., 1983); Alexander C. Murray, <i>From Roman to Frankish Gaul "Centenarii" and "Centanae" in the Administration of Merovingian Kingdom</i> , TRADITIO 59 (1988); Walter Ullmann, <i>Public Welfare and Social Legislation in the Early Medieval Councils</i> , in THE CHURCH AND THE LAW IN THE EARLIER MIDDLE AGES 1 (Walter Ullmann ed., 1975).	5
MICHEL FOUCAULT, DISCIPLINE AND PUNISH: THE BIRTH OF THE PRISON (Alan Sheridan trans., 1977).	6

המוקדמים. בפרט ביקש פוקו לדעת מהי המטרה האמיתית של העונש, את מי בדיוק העונש משרת ולטובת מי הוא מתקיים. שאלה זו התבררה כרלוונטית מאוד לעונשי המוות שאומצו מן התנ"ך, ואתייחס אליה בסוף המאמר. כאמור, מאמר זה מבוסס על עבודת דוקטור שכתבתי ומציג חלק מממצאיה. בשל כך אפנה לעיתים בהפניה כללית לעבודתי המוקדמת, ופעמים, בעת הצורך, אפנה לתעודות ספציפיות שיהיה ניתן לבודקן נקודתית.

ב. עונשי המוות שנהגו בפרנקיה לפני עלייתו של קרל הגדול לשלטון

לפני שאגש לשינוי בענישה שהופיע בתקופת שלטונו של קרל הגדול ויורשיו, אתאר את הענישה הפרנקית שנהגה לפני כן. אתחיל בהסבר גאוגרפי קצר. הממלכה המרובינגית התרכזה בעיקרה באזור של צרפת של ימינו (אם כי תפסה שטח קטן יותר), והורכבה משלושה אזורים שבטיים-תרבותיים (שלעיתים תפקדו כממלכות נפרדות ולעיתים אוחדו תחת שלטונו של מלך מרובינגי אחד), והם אוסטרזיה (Austrasia), נויסטרייה (Neustria) ובורגונדיה (Burgundia). לכל אזור כזה היה חוק לאומי (Lex) משלו: ה־*Pactus Legis Salicae* היה החוק של נויסטרייה, ה־*Lex Ribuarum* היה החוק של אוסטרזיה, ואילו ה־*Liber Constitutionum* היה החוק של בורגונדייה.

אם כן, חוקרים אחדים חשבו שעונש המוות לא היה קיים בימי הביניים המוקדמים, או היה נדיר. הבדיקה שלי העלתה שלא כך הדבר: עונש המוות גם נגזר וגם בוצע. בתקופה המרובינגית היה עונש מוות, והוא נבע מהמסורת הרומית שעורבבה עם המסורת הגרמאנית; עונשי המוות נגזרו בקביעות על הבוגדים במלכות ועל הגנבים והשודדים המקצועיים, ועל שתי קטגוריות אלה מייד ארחיב.

נתחיל בבגידה (בלטינית הפשע נקרא ה־*crimen maiestatis*). המונחים "בוגד" ו"בגידה" היו קיימים בחברה הפרנקית. תפיסת הבגידה בממלכות המרובינגיות במאה השישית ואילך מזכירה את התפיסה הרומית: הפשע שולם באמצעות הוצאה להורג ובאמצעות החרמת רכושו של הבוגד לטובת הפיסקוס המלכותי. אף על פי שדיון מפורש בבגידה וקביעת העונש מופיעים רק ב־*Lex Ribuarum*, אין ספק כי עקרון הבגידה היה תקף בכל שלוש הממלכות המרובינגיות וגרר עונש מוות והחרמת הרכוש בהתאמה מושלמת עם המסורת הרומית. עם זאת עונשו של הבוגד ניתן לשיקול דעתו של המלך, שלעיתים מתוך אינטרס פוליטי בחר לחוס עליו ואף להחזיר לו את רכושו. הבגידה התחלקה אצל הפרנקים לשתיים: פגיעה במלך עצמו, במשפחתו ובשלטונו, ובגידה בארץ ובעם. עם זאת המקורות לא תמיד מבחינים בין סוגים אלה: לעיתים שני המונחים מופיעים בטקסט אחד, יחד או לסירוגין, בדיון הנוגע לאותו בוגד. עלבון או השמצה שכוונו כלפי המלך או כלפי משפחתו יכלו גם הם להיחשב לבגידה ולגרור עונש מוות. כאן נוגדת המסורת הפרנקית את זו הרומית: אצל הרומאים פגיעה מילולית בקיסר לא נחשבה לסיבה מספקת להוצאת המשמיץ להורג. לעיתים קיבלה הוצאה להורג בגין ה־*crimen maiestatis* סממנים של נקמה הנהוגה אצל הפרנקים.

על אנשי הכנסייה שהורשעו בבגידה במלכות לא איים בדרך כלל עונש מוות: העונשים החמורים ביותר שהוטלו עליהם היו גלות וחרם. הסיבה לכך הייתה כפולה: ראשית, מלך שהוציא להורג איש כנסייה פגע קשות בתדמיתו כשליט נוצרי; שנית, לא היה בכך צורך ממשי, מאחר שאנשי כנסייה לא טענו לכתר בעצמם אלא סייעו להדיוטות לתפוס את השלטון. לעיתים חוסלו אנשי כנסייה לא רצויים בידי מלכות מרובינגיות, אך יש לראות במקרים אלה חיסולים פוליטיים ולא הוצאות להורג לגיטימיות.

כעת אבקש לעבור לקטגוריה השנייה של פשעים שגררו עונש מוות בתקופה המרובינגית – הפושעים המקצועיים. בשלוש הממלכות הפרנקיות קבע המנהג שאין לשלם פיצויים על חי פושע שנהרג בעת ביצוע הפשע. דמו הותר, והורגו לא חויב בשום תשלום – לא למשפחת הפושע ולא לפיסקוס, היינו לקופת הממלכה. כיוון שעיקרון זה נמצא גם בחוקים ברבריים רבים אחרים, הציע היינריך ברונר (Heinrich Brunner), שמקורה של הזכות להרוג את הפושע הנתפס בעת ביצוע הפשע בחוק הרומי. כיוון שאפשרו החוקים הלאומיים להרוג את הגנב שנתפס בעת הפשע ללא כל פיצוי כספי,⁷ נוסד בחוק הפרנקי ההליך המזורז, ובו הוציא הרוזן להורג את הגנבים שנתפסו בעת הפשע ללא שימוע משפטי מלא – על סמך שבועת הנפגעים בלבד. עם זאת הוצאו להורג רק עבדים וחצי-חופשיים⁸ שנתפסו בעת ביצוע הפשע. לחופשיים שנתפסו ניתנה האפשרות לפדות את חייהם באמצעות תשלום.

בבורגונדיה נקבעו עונשי מוות לגנבים ושודדים כבר בחוק הלאומי, היינו בסוף המאה החמישית. עונשי המוות יושמו כבר בתקופתו של גרגוריוס רוזן אוטן, סבו הגדול של ההיסטוריון הפרנקי הנודע, גרגוריוס מטור (Gregory of Tours, c.538–594). עם הזמן הונהגו אותן סנקציות גם בנויסטרייה ובאוסטרוזיה. נראה שלקראת שנת 524 עלתה רמת הפשיעה עלייה ניכרת, והדבר הביא לנקיטת אמצעים קשים יותר. המלכים-האחים חילדברט ה-I (Childebert, 496–558) וכלותר ה-I (Chlothar, 497–561), הכריזו על עונש מוות לגנבים ולעוזריהם, כיננו כוחות שיטור מיוחדים ואיימו על השופטים בעונשים אם לא ימלאו את הפקודות החדשות.

חילדברט ה-II (Childebert, 575–596) הציג בשנת 595 שיטה יעילה אף יותר לדיכוי הפשיעה: היא אפשרה לרוזן לתלות את הגנב המקצועי על סמך עדות משותפת של מכובדי האזור. על פי העדות המשפטית נראה שעונש המוות הוטל על גנבים מקצועיים בכל שלוש הממלכות המרובינגיות.

7 *Liber Constitutionum*, t. 27 c. 8, LEGES BURGUNDIONUM, MGH, 2,1 LEGES NATIONUM GERMANICARUM 65 (Louis Rudolf de Salis ed., 1892) (להלן: LEGES BURGUNDIONUM Lex); *Ribuaria* t. 80(77) 3, 2 LEGES NATIONUM GERMANICARUM 129 (Franz Beyerle & Rudolf Buchner eds., 1954). ה-*Pactus Legis Salicae* אינו כולל תקנה כזו, אך מהחוקים האחרים נובע חד-משמעית כי העיקרון היה קיים גם במנהג הסאלי.

8 חוץ מהחופשיים (liberi) והעבדים (servi) היה קיים בחברה הפרנקית גם מעמד החצי-חופשיים (lites), מעין מעמד ביניים. אין אנו יודעים רבות על האנשים האלה, אך ניתן לזכות בתובנות רבות בנושא ממחקריה של אליס ריו (Alice Rio).

החוקים הלאומיים הפרנקיים אפשרו עוד סוגי הריגות. במקרה של ניאוף למשל היה הבעל רשאי להרוג את האישה הבוגדת ואת מאהבה, ובמקרה של חטיפת אישה נגד רצון משפחתה נמסר החוטף לידי משפחת הנפגעת, והיא הייתה רשאית לנהוג בו כרצונה ואף להורגו.⁹ עם זאת במקרה של חטיפת האישה "מרצונה", היינו כאשר הייתה החטיפה תחבולה של בני הזוג כדי להתחתן נגד רצון ההורים, הוסדר בדרך כלל העימות בהידברות ובתשלום קנס.¹⁰ זהו אפוא הרושם שמתקבל כאשר בוחנים את לשון החוק לצד העדות הנאראטיבית. עם זאת אין לראות בעונשים אלה עונשים ודאיים, שכן החוק הוא מקור היסטורי מורכב, ואין לראות בו שיקוף נאמן של המציאות הקיימת: הרי גם בימינו יש חוקים שמתקיימים על הנייר בלבד.

ג. תקופת שלטונו של קרל הגדול: בניית האימפריה הנוצרית ותיקון הביבליה

עד עכשיו תיארתי את עונשי המוות שנהגו בחברה הפרנקית לפני עלייתו של קרל הגדול. אעבור כעת לתקופת שלטונו. עם עלייתו לשלטון של קרל הגדול עברה הממלכה הפרנקית שינויים מרחיקי לכת, והשינוי הראשון – זה שעתיד להביא את השינויים הבאים אחריו – הוא הפיכת הממלכה הפרנקית, שעד לאותה עת תפסה כשני שלישים משטחה של צרפת כיום, לאימפריה רב-לאומית גדולה במרכז אירופה.

בעקבות מסעותיו הצבאיים של קרל הגדול עברו פריזיה (Frisia), סקסוניה, תיורינגייה, בווריה, אלאמניה, לומברדיה ואיטליה מרכזית, פרובאנס, ספטימניה (Septimania), קטלוניה, גסקוניה ואקוויטניה לשליטה פרנקית ישירה. נוסף על זה, ממלכות ודוכסויות רבות שנותרו מחוץ לכיבוש הקרולינגי הושפעו מן הכלכלה הפרנקית. בריטני והדוכסות האיטלקית בנוונטו (Benevento) אומנם נותרו עצמאיות, אך היו חייבות בתשלום מס, וכך גם השבטים הסלאביים בקצה המזרחי של האימפריה. רק האיים הבריטיים, רוב חצי האי האיברי וארצות סקנדינביה נותרו מחוץ לאזור ההשפעה הקרולינגית הישירה, אך הפעילות הפרנקית הדהדה גם שם: קרל הגדול נלחם בדנים, ניהל תכתובת עם מלך מרסייה (Mercia) שבאנגליה והתערב גם בפוליטיקה הפנימית של הממלכות המוסלמיות בספרד. הסיבה להבאתי את דבר הכיבושים של קרל הגדול היא שדווקא ההצלחות הצבאיות הן שגררו אחריהן את הרעיון הפוליטי החדש, שהביא, בתורו, את השינוי בענישה הקיים במרכז מאמר זה.

9 Liber Constitutionum, t. 68 c. 1, בתוך LEGES BURGUNDIONUM, לעיל ה"ש 7, בעמ' 95. החוקים הסאלי והריפוארי לא דנו בניאוף כלל, אך נראה שגם המנהג הסאלי וגם הריפוארי אפשרו להרוג את שני הנואפים, בדיוק כמו החוק הבורגונדי. גרגוריוס מטור מעיד בספר השלישי ל"היסטוריית הפרנקים", פרק 36, על מקרה שאירע באוסטרזיה.

10 Formulae Turonenses, n. 32, Marculfi Formularum, book 2, n. 16, FORMULAE MEROWINGICI ET KAROLINI Aevi, MGH, 85, 155 (Karl Zeumer ed., Hahn, 1886).

אם כן, בשלטונו של קרל הגדול היו כעת עמים רבים שנבדלו אלה מאלה בשפת הדיבור, בחוק, במנהג, ולפעמים, כמו במקרה של הסקסונים, גם בדת. מציאות פוליטית זו הובילה את קרל הגדול אל רעיון האימפריה הנוצרית.

רעיונותיו של אוגוסטינוס הקדוש (Augustine of Hippo, 354–430) בדבר אימפריה נוצרית עלי אדמות השפיעו השפעה ניכרת על הלך רוחו של קרל הגדול ועיצבו את דעותיו. אוגוסטינוס ניסח רעיונות אלו בספרו "על עיר האלוהים" (*De civitate Dei*). קרל הגדול העריץ ספר זה. מדוע פנה קרל הגדול לתורה האוגוסטינית דווקא? הקיסר ניצב בפני מציאות חברתית ששררו בה אלימות ועוני קשים. הוא היה מודע לבעיות אלה ואף השתדל להפחית את ממדי העוני ולמגר את האלימות. לדעתו של אוגוסטינוס, אלימות ונקמה אפיינו את העולם הזה מאז קין והבל.¹¹ סביר כמובן להניח שקרל הגדול לא הכיר את המציאות החברתית שבה חי וכתב אוגוסטינוס, אך הוא קיבל את רעיונותיו בשל יוקרתו של אב כנסייה שניסח משנה פוליטית נוצרית מרשימה. באותה מידה נראה שקרל הגדול ובני תקופתו המשכילים ממנו לא הבינו את המשמעות האמיתית של הרעיון האוגוסטיני ב"על עיר האלוהים". אך קרל הגדול אימץ את הרעיון שלפיו תפקידו הוא להשליט שלום בקיסרות, ובמידת הצורך אף בכפייה, כיוון שבני אדם רוצים לחיות בחברה שבה שולטים סדר, שקט ואיחוד. כל זאת על פי הרעיון האוגוסטיני שראה בשליט, היינו בקיסר הנוצרי, את האחראי לסדר ולשלום החברתי.¹²

בבסיס השקפתו של אוגוסטינוס הושתתה האימפריה הנוצרית על "עקרון האחדות", והוא ניסח את העיקרון כך: "אל אחד, מלך אחד, ממלכה אחת". כלומר על נתיני הממלכה להיות מאוחדים באמצעות אמונה אחת – הנצרות – עליהם להשתייך לחברה אחת ולציית לפקודותיו של מלך אחד משום שהאל קבע את שלטונו. דגם החברה שאוגוסטינוס הציע העתיקה לפיו את ההייררכייה השמימית. על השליט הנוצרי הוטלו שתי משימות עיקריות: מחד גיסא היה עליו להיאבק בלא-נוצרים שמחוץ לממלכתו, ומאידך גיסא היה עליו לבסס את הנצרות בתוך ממלכתו, בייחוד לבנות כנסיות ולמסד מנזרים. משימות אלה נועדו להוביל את נתיניו לגאולה אישית.

כאמור, קרל הגדול הושפע מאוד מחיבורו של אוגוסטינוס והחליט שממלכתו המורחבת נועדה לממש את הרעיון האלוהי על אודות התאחדות העולם הנוצרי בשלטונו של שליט אחד. שליט זה, קרל הגדול עצמו, יבנה עלי אדמות העתק של העיר השמימית.

בשנת 789 חובר במזכירות הארמון המלכותי קפיטולרה (*capitulare*), כלומר מסמך חוקי קצר¹³ (מיוחד, שנשא את הכותרת *Admonitio Generalis*, היינו "ההתראה הכללית").¹⁴ המבוא

11 Peter Brown, *St. Augustine, in TRENDS IN MEDIEVAL POLITICAL THOUGHT I* (Beryl Smalley ed., 1965)

12 על רעיון השלום בממלכה הקרולינגית ראו (PAUL KERSHAW, *PEACEFUL KINGS 150–153* (2011)

13 הקפיטולרה (קפיטולרה *capitulare* ביחיד, *capitularia* ברבים), הם צווים המחולקים לסעיפים (*capitula*) שנכתבו, הופצו ולאחר מכן פורסמו בעל פה. השלטונות הקרולינגיים השתמשו בקפיטולרה על מנת לפרסם תקנות חוקתיות, אדמיניסטרטיביות וכנסייתיות כאחת. הקפיטולרה התחלקו לכללים, כלומר המכוונים לכלל תושבי האימפריה הפרנקית, וללאומיים, שהיו מיועדים לקבוצה אתנית מסוימת בתוך ממלכה זו.

למסמך זה הוא למעשה תוכנית להקמת חברה נוצרית, על פי הדגם של אוגוסטינוס, בגבולות הממלכה הפרנקית באותו זמן. בבסיסה של העיר השמימית שקרל הגדול רצה לבנות הוא שאף לחברה בעלת הייררכייה נוקשה, ובה נציגי כל המעמדות מחויבים להכיר את כל חובותיהם ולמלא אותן בדיוק. אוגוסטינוס ציין בחיבורו כי חוסר אחדות ומאבק בין המעמדות המרכיבים את הממלכה עלולים להרוס את ההרמוניה ואת הסדר האלוהי. רק באמצעות משמעת חברתית אפשר להציל את הממלכה ואת הכנסייה מכישלון. בשל הקביעות האלה הניחו קרל הגדול ויועציו כי בעיות החברה נובעות מחוסר סדר ומחוסר מודעות הנתינים לחובות הכרוכות במעמדם, ולכן ראו את מטרתם החשובה ביותר בשיקום חובותיהם של כל נציגי החברה הנוצרית ובהגדרתן מחדש. במסגרת שאיפה זו הציב קרל הגדול למול עיניו מטרה גדולה ונרחבת: לבצע רפורמה חברתית כללית. כדי להשלים את מטרתו המרשימה הוא נזקק למערכת חוקים ברורה וחד-משמעית שתכפיף אליה את כל נתיני האימפריה ושתגדיר בדיוק את זכויותיהם ואת חובותיהם. מכאן נבע רצונו של קרל הגדול להעניק לכל מגזר בממלכתו הנרחבת, הן סקולרי והן כנסייתי, קובץ כללים נפרד שיגדיר את דרכי החיים ואת דרכי ההתנהגות במגזר. זו הסיבה שהוא ביקש להעלות על הכתב חוקים לאומיים שטרם נרשמו ולערוך בהם תיקון כללי. נוסף על זה, אין כמובן לשכוח שהיה על קרל הגדול למצוא דרך לשלוט באימפריה רב-לאומית גדולה, וכתובת החוקים העניקה לנציגי האדמיניסטרציה הקרולינגית כלים יעילים לשלטון מקומי.

כל הפעילות הזו העניקה לקרל הגדול את היוקרה ואת הכוח הסמלי של מלכי התנ"ך. קרל הגדול היה ל"מלך וכוהן" (*rex et sacerdos*) – כך כינו אותו בישופים בוועדת פרנקפורט (Frankfurt) בשנת 794. הוא זכה בתארים מפוארים נוספים מסוג זה: כינו אותו המלך הנוצרי ביותר, מגינה של אפיפיורות והמדריך של העמים. הכינויים האלה הפכו אותו לשליט נוצרי אוניברסלי.¹⁵ לפי תפיסתו של אלקוין מיוורק (Alcuin of York, 730–804), אינטלקטואל קרולינגי חשוב שארחיב עליו מיד, הייתה הממלכה הפרנקית כעת ל-*imperium christianum* – הארץ שבה יושב העם הנוצרי הכולט ביותר (לפחות בעיני הפרנקים עצמם) ושבראשה עומד הקיסר הנוצרי.

ראוי לדון כאן באיש חשוב זה – אלקוין מיוורק.¹⁶ כיום אנחנו מתקשים להצביע על האדם החכם ביותר בעולם, אך במאה התשיעית נראה כי הדבר היה אפשרי: אלקוין מיוורק – איש

14 על המסמך ראו בפרט ROSAMUND MCKITTERICK, CHARLEMAGNE AND THE FORMATION OF EUROPEAN IDENTITY 237–243 (2008).

15 ROBERT FOLZ, THE CONCEPT OF EMPIRE IN WESTERN EUROPE FROM THE FIFTH TO THE FOURTEENTH CENTURY 17 (1969). עוד על הכינויים של קרל הגדול ראו Mary Garrison, *The Franks as the New Israel? Education for an identity from Pippin to Charlemagne*, in THE USES OF THE PAST IN THE EARLY MIDDLE AGES 114, 153 (Yitzhak Hen & Matthew Innes eds., 2000).

16 אלקוין, האידאולוג הקרולינגי, המלומד, איש הכנסייה, המשורר והמחנך זכה לתשומת לב רבה של חוקרים. קיימים ספרים רבים הדנים בעשייתו הרבה וביצירתו המגוונת. מהעבודות שראו אור לאחרונה ניתן להצביע על אלה: DONALD A. BULLOUGH, *ALCUIN – ACHIEVEMENT AND REPUTATION* (2004); DOUGLAS DALES, *ALCUIN: THEOLOGY AND THOUGHT* (2013).

כנסייה ואינטלקטואל אנגלי שהוזמן בידי קרל הגדול לפעול בחצרו – הוא האיש שנחשב בעיני רבים מבני זמנו לאדם החכם עלי אדמות. גם היום אנחנו עדים לעשייתו המדעית והחינוכית, אך בתחילת המאה התשיעית סמכותו האינטלקטואלית והרוחנית של אלקוין הייתה בלתי מעוררת. אלקוין היה האידאולוג הראשי של התוכנית האימפריאלית כולה, וכפי שאראה בהמשך, היה בעל יכולת ההשפעה הגדולה ביותר על החלטותיו של קרל הגדול.

כעת נחזור לתוכנית האימפריאלית. אלקוין הזכיר את המונח *imperium christianum* פעמים רבות למן שנת 799. קרל הגדול כונה קיסר (*augustus*) שהוכתר בידי האל (*a Deo coronatus*), וניסוח זה הדגיש כי האל בחר בו שיוביל את עמו, ולכן כמובן הוטלו על קרל הגדול משימות מיוחדות.

נושאים דתיים וכנסייתיים התחילו להשפיע על חיי האימפריה הקרולינגית יותר ויותר. במסגרת תוכנית זו הביבלייה הפכה לספר מרכזי בחשיבותו. מכאן ואילך היו החיים באימפריה הפרנקית צריכים להתבסס לא רק על המסורת הרומית והמסורות הגרמאניות (כלומר המסורות של כלל העמים שהתגוררו בה) אלא גם על חוקי האל. אנו רואים כאן את סיום התהליך שבמהלכו קיבלו הפרנקים על עצמם את התפקיד של עם ישראל בתקופת התנ"ך. מרי גריסון (Mary Garrison) בחנה במאמרה מקרוב תהליך זה וביקשה להתחקות על מהלכו המדויק: כיצד קרה שהפרנקים החליטו לזהות את עצמם עם העם הנבחר? החוקרת הגיעה למסקנה מרתקת, שההזדהות הפרנקית עם בני ישראל התחילה לא אצל הפרנקים עצמם, אלא אצל זרים: תחילה היו אלה האפיפיורים, שהחלו בשנות החמישים של המאה השמינית להקביל את הפרנקים לבני ישראל, ובשנות השמונים והתשעים של המאה השמינית המשיכו במגמה זו המלומדים האנגלו-סקסים שישבו בממלכה הפרנקית.¹⁸ לכתובתו של אלקוין ב-*Admonitio Generalis* שומרת גריסון מקום של כבוד בתהליך זה.¹⁹

בשל מהפך זה קיבלה הביבלייה חשיבות יתרה. כפי שניסח זאת ואלטר אולמן (Walter Ullmann): "ספר הביבלייה היה הגורם האינסטרומנטלי והמכריע ביותר בתהליך הטראנספורמציה של החברה הפרנקית. לביבלייה הוענק המעמד של ספר הלימוד המכיל את כל האמיתות הרלוונטיות, את כל האקסיומות ואת כל הנורמות הקשורות הן בחיים הפרטיים והן בחיים הציבוריים. עבור קרל הגדול ויועציו הייתה הביבלייה הרבה יותר מספר של הארה דתית או הוראה של התגלות אלוהית. היא הייתה הספר שהכיל בין כריכותיו הקשיחות את הסכום הטוטאלי של כל הידע הדרוש לרנסנס האידאולוגי של החברה הפרנקית".²⁰

17 Ildar H. Garipzanov, *The Symbolic Language of Authority in the Carolingian World*, c. 751–877, 272–286 (2008); Mary Alberi, *The Evolution of Alcuin's Concept of the Imperium Christianum*, in *The Community, the Family and the Saint: Patterns of Power in Early Medieval Europe*, 3, 3–8 (Joyce Hill & Mary Swan eds., 1998); Thomas Noble, *The Republic of St. Peter: The Birth of the Papal State 680–826*, 291–292 (1984).

18 Garrison, לעיל ה"ש 15 בעמ' 123.

19 שם, בעמ' 159–161.

20 Walter Ullmann, *The Carolingian Renaissance and the Idea of Kingship* 18 (1969) (להלן: Ullmann, *The Carolingian Renaissance*).

קרל הגדול דרש מאנשי הכנסייה להתעמק בלימודי קריאה וכתיבה למטרה אחת, לשם הבנת הביבלייה. הוא דרש מהבישופים לשלוח את הכמרים להטיף ולהסביר את הכתובים.²¹ הוא גם חשש מאוד משגיאות של הבנה ושל פרשנות בכתבי הקודש שעיוותו את הכוונה האלוהית. מסיבה זו הוא השקיע מאמץ מיוחד ודרש לתקן את כל "הספרות הקדושה", כיוון שלולא כן כל עבודת האל אינה מדויקת.²² בידי שני המלומדים המבריקים ביותר בחצרו, אלקוין מיוורק ותיאודולף מאורלאן (Theodulf of Orléans, d.821), הפקיד קרל הגדול את המשימה הגדולה החשובה ביותר: תיקון הנוסח של הביבלייה.²³ הוא ביקש תחילה לתקן את הטקסט הלטיני השגוי ולאחר מכן להפיץ את הנוסח הנכון. נוסף על זה הוא ביקש להפוך את הטקסט הביבלי לנגיש והשקיע מאמצים גדולים בהפקת העתקים חדשים של הביבלייה. שני העשורים האחרונים לשלטונו של קרל הגדול היו תקופת ההפקה של ספרי הביבלייה, שניתן לתאר אותה – "הפקה מאסיבית".²⁴

זאת ועוד, קרל הגדול השתדל בכל כוחו לפתח מאמצים למדניים ולהמריצים ולא רק ליצור תנאים מעודדים ללימוד הביבלייה.²⁵ בעקבות זאת החלה פרשנות הביבלייה לפרוח: מלומדים כמו אלקוין, ויגבוד (Wigbod) ורבנוס מאורוס (Rabanus Maurus, c. 780–856) חיברו פירושים לספרי הברית הישנה לבקשת השליטים הקרולינגים ובני משפחתם.²⁶ אם כן, אם נסכם את כל המאמצים הקרולינגיים בתחום לימודי הביבלייה, ביקש קרל הגדול לתקן את הטקסט הביבלי, להפוך אותו לנגיש ולהציב אותו במוקד פעילות אינטלקטואלית פורחת: פעילות של הבנה, דיון ופירוש. בכל המאמצים האלה ביקש קרל הגדול למצוא את הנתיב הנוצרי הנכון עבור נתיניו.

התוצאה לא איחרה לבוא. כל החידושים האלה הובילו לשינויים ניכרים. כפי שסיכם זאת אולמן: "החברה הפרנקית הפכה ספוגה יותר ויותר במרכיבים דתיים וכנסייתיים, בייחוד מהעשור השני של המאה התשיעית".²⁷ הפעילות גרמה גם להתפתחויות רבות בתחום הכנסייה הקרולינגית, אך לא נתעכב כאן על נושאי הכנסייה ונתמקד בנושא הצר של ענייננו: הביבלייה והשפעתה.

- Admonitio Generalis, 789 c. 82., 1 CAPITULARIA REGNUM FRANCORUM MGH 61 (Alfred 21
Boretius ed., Hahn 1897) (להלן: 1 CAPITULARIA).
- ROBERT McNALLY, THE BIBLE IN THE EARLY MIDDLE AGES 20–21 (1986) 22
(McNALLY).
- שם, בעמ' 22–23. 23
- ULLMANN, THE CAROLINGIAN RENAISSANCE, לעיל ה"ש 20, בעמ' 19. 24
- שם. 25
- Mayke de Jong, *The Empire as Ecclesia: Hrabanus Maurus and Biblical Historia for Rulers*, in THE USES OF THE PAST IN THE EARLY MIDDLE AGES 191, 194–195 (Yizhak Hen & Matthew Innes eds., 2000) 26
- ULLMANN, THE CAROLINGIAN RENAISSANCE, לעיל ה"ש 20, בעמ' 26. 27

ד. השפעת הענישה התנ"כית בתקופתו של קרל הגדול

התוצאה של כל הגורמים שמניתי לעיל הייתה שתוכנו של הטקסט הביבלי התחיל להשפיע על הענישה הפרנקית. יש להבהיר ש"הטקסט הביבלי" כוונתי לברית הישנה. ביטוי ראשון של הרצון להידמות למלך התנ"כי ולחוקק חוק דומה לחוקי התורה אנו מוצאים הרבה לפני הכתרתו של קרל הגדול לקיסר ולפני התוכנית לבניית אימפריה נוצרית. את הסממנים הראשוניים של תופעה זו אנו מוצאים עוד ב"Capitulatio de Partibus Saxoniae" – מסמך חוקי קצר שפרסם קרל הגדול בשנת 785²⁸ עבור הסקסונים, עם פגאני, שאותו כבש זמן לא רב לפני כן וביקש לשלבו בממלכה הנוצרית שלו. הסיבה לפנייה לסמכות המקראית נעוצה בכך שקרל הגדול ניצב כאן כמלך שבא לנצר עם עובד אלילים. כפי שנראה מן ההמשך, הן מבחינת מבנה הטקסט והן ברמה המילולית המסמך הושפע מאוד מספר ויקרא (ויקרא כ 11–27). מה שמבדיל מסמך קרולינגי זה מאחרים דומים לו היא חומרתו יוצאת הדופן. זוהי למעשה רשימה של פשעים שבגינם נידונו הסקסונים שביצעו אותם לעונש מוות. יש לציין שאכזריות כזו הייתה מכוונת דווקא לסקסונים – עם מרדני במיוחד שסבלנותו של קרל הגדול כלפיו פקעה בעת פרסום המסמך. במחוז אחר של האימפריה הקרולינגית פשעים המצוינים ברשימה היו גוררים עונש קל מזה לאין שיעור.

מטרתו העיקרית של ה"Capitulatio de Partibus Saxoniae" הייתה להנהיג את הנצרות בקרב הסקסונים ולהגן על המוסדות הקרולינגיים שהוכנסו לסקסוניה לאחרונה, ובראש ובראשונה על הכנסייה ועל אנשיה (בדעות האלטרנטיביות בדבר מטרת המסמך אדון בהמשך). המסמך כולו מורכב משלושים וארבעה סעיפים, וכל חלקו הראשון (סעיפים 1–14) הוא רשימת פשעים שהעונש בגינם הוא עונש מוות, מסודרים בזה אחר זה.²⁹ כל מה שנחשב, או הותר רושם כקשור לעבודת אלילים, גרר עונש מוות. כך לעונש מוות נידון לא רק מי שרצח בישוף, כומר או דיאקונוס, מי שהתפרץ בכוח לכנסייה, בזז או הצית אותה, מי שארגן בריתות עם הפגאנים נגד הנוצרים או הסית נגד הנוצרים, מי שלא הוטבל,³⁰ מי שהקריב קורבנות אדם, מי ששרף מכשף ואכל את בשרו, מי ששרף גופת מת במקום לקבור אותה, ומי שקבר את עפר המתים בתלים, אלא גם מי שאכל בשר במהלך צום הארבעים – עבירה שמחוץ לסקסוניה הייתה גוררת רק תקופה קצרה של עשיית תשובה.³¹ עם זאת סעיף 14 של המסמך קבע שלכמרים ניתנה הזכות לבטל את עונשי המוות האלה אם המפר פנה אליהם מיוזמתו.³²

אם כן, ב"Capitulatio de partibus Saxoniae" יש השפעה ברורה של ספר ויקרא: הן במבנה עצמו של הטקסט – רשימת פשעים הגוררים עונש מוות, מסודרים בזה אחר זה, והן מבחינת בחירת הביטויים: המילים הלטיניות *morte moriatur* שבהן מסיימות התקנות המחמירות של

28 דיון בדבר תאריך שונה לתעודה ראו בהמשך למאמר זה.

29 1–14 c. 1, Capitularia de partibus Saxoniae, 785, בתוך I CAPITULARIA, לעיל ה"ש 21, בעמ' 68–69.

30 8 c. 8, Capitularia de partibus Saxoniae, 785, בתוך I CAPITULARIA, לעיל ה"ש 21, בעמ' 69.

31 (1998) 53, ROGER COLLINS, CHARLEMAGNE.

32 שם.

המסמך הן תרגום מדויק של המילים העבריות "מות יומת", המופיעות ברשימת האיסורים בספר ויקרא (ויקרא כ 11, 12, 13, 16, 27). עם זאת על אף ההשפעה הברורה חשוב להדגיש שכאן עדיין אין מדובר באימוץ של הפשעים עצמם. בשלב זה ההשפעה מוצאת את ביטוייה אך ורק בארגון הטקסט ובבחירת הביטויים: יש כאן ניסיון לעצב "רשימת פשעים הגוררים עונש מוות הדומה לזו המופיעה בספר ויקרא".

עם זאת היו בחצר הקרולינגית אנשים שלא היו מוכנים לקבל גישה אלימה להפצת הבשורה. העדות הראשונה להתנגדות זו מופיעה במכתב שנשלח לקרל הגדול ב-786. בשלב זה אין אנו יודעים בדיוק מי האיש (או קבוצת האנשים) שעמד מאחורי התנגדות זו, אך נראה שזו דוגמה לפעילות זהירה שנועדה לשכנע את קרל הגדול לחזור בו מהמדיניות הקשה שנקט כלפי הסקסונים. לפי המתואר במכתב זה, בשנת 786 שלח קרל הגדול אנשי כנסייה לאפיפיור כ-*missi* (שליחים). בנושאים שהיה עליהם לברר היה גם "באיזו פניטנטיה (עשיית תשובה) בדיוק צריכים הכמרים לחייב את הסקסונים שהתנצרו אך חזרו מאוחר יותר למנהג הפגאני?". כאן כמובן עולה מייד השאלה מה פתאום לשאול שאלה כזו, לאחר שה-*Capitulatio* כבר קבע עונש מוות בגין העבירה. אחת האפשרויות שמציע רוברט פלירמן (Robert Flierman) היא שאחד מאנשי הכנסייה המעורבים בעניין שלח תשובה לשאלה שקרל הגדול מעולם לא שאלה, בתקווה להתערב בזהירות ולהשפיע על מדיניות שאותה חשב לחמורה מדי.³³

כעבור עשור אנו מוצאים התייחסות ישירה לאותם הנושאים בדיוק, והפעם ברור לחלוטין מי האיש שעומד מאחורי הדברים. במכתבו לקרל הגדול משנת 796³⁴ הביע אלקוין מיורק התנגדות חריפה לניצור אגרסיבי. נוסף על זה הוא טען כי אין לדרוש מהסקסונים מעשרות, כי גרס שהתנגדותם תהיה קשה אף יותר בעקבות הדרישה. במכתב זה לקרל הגדול הסביר אלקוין ביסודיות מדוע אין לנצר בכוח. המאמין, טען אלקוין במכתבו, בימיו המוקדמים צריך לקבל חלב, היינו יחס רך. כאן כדי לחזק את טיעונו הביא אלקוין ציטוט מתוך האיגרת הראשונה אל הקורינתיים של פאולוס (ג 2): "הרויתי אתכם חלב ולא נתתי לכם בשר"³⁵ כי לא היה בכם כח לאכול". כלומר, המשיך והסביר אלקוין, את האנשים שהתנצרו לאחרונה יש ללמד בדרך רכה, בדומה למתן חלב בינקות. בשל מה שנאמר ביקש אלקוין מקרל הגדול לשקול מחדש את דרישת המעשרות מ"אנשים חסרי תרבות בימי הינקות של אמונתם". הוא הביא טענה נוספת ואמר שהשליחים לאחר שלמדו מישו ונשלחו להטיף בעולם לא דרשו מעשר ולא עמדו על תשלומים כלשהם. יודעים אנחנו, המשיך אלקוין, כי המעשרות הם דבר טוב, אך מוטב לוותר עליהם כדי לא לפגוע באמונה. גם אנשים שנולדו וגודלו באמונה הקתולית נושאים בקושי

33 Robert Flierman, *Religious Saxons: Paganism, Infidelity and Biblical Punishment in the Capitulatio de Partibus Saxoniae*, in *RELIGIOUS FRANKS RELIGION AND POWER IN THE FRANKISH KINGDOMS: STUDIES IN HONOUR OF MAYKE DE JONG* 189, 189–191 (Rob Meens et al. eds., 2017) 181. פלירמן עצמו מציין את הקשר הנושאי שבין המקרה לבין מכתבי אלקוין בנושא הסקסונים.

34 2 EPISTOLAE KAROLINI Aevi, MGH .157 (Ernest Dümmler ed., 1895; reprint 1974)

35 ציטוטו של אלקוין בטקסט: "לא נתתי לכם לחם" אינו מדויק. ייתכן שהוא עושה זאת בכוונה על מנת להעצים את הניגוד.

בנטל המעשרות המלאים. כאשר אמונתם של הסקסונים תגבר והם יתחזקו במנהגי הנוצרים, אנחנו נציב בפניהם את הנטל.

לפני הטבילה, המשיך אלקוין, יש להכין היטב את הנטבלים. כאן הוא מצטט שוב מהאיגרת הראשונה אל הקורנתיים (יד 40): אמר השליח [פאולוס]: "כל הדברים צריכים להיעשות באופן מכובד ולפי סדרם"; ועוד מתוך הבשורה מאת מתי (כח 19): "ואדונינו עצמו כשלימד את תלמידיו, אמר להם: לכו אל כל העמים להורתם ולעשתם לי לתלמידים ולטבול אתם בשם האב והבן ורוח הקודש". גם הירונימוס (St. Jerome c. 346–420), ממשיך אלקוין, מסביר בפירושו לבשורה את הסדר הנכון של הוראה: תחילה הם לימדו את אנשי כל העמים ורק לאחר מכן פיזרו עליהם מים. הרי הגוף אינו יכול לקבל את הטבילה נכון אם הנפש לא קיבלה קודם לכן את האמת של האמונה. אלקוין חזר על סדר זה פעם נוספת וטען כי רק אם נשמר סדר זה, יבצעו הנטבלים החדשים את כל חובותיהם.

באותה שנה כתב אלקוין עוד כמה מכתבים שבהם התייחס לאותו נושא. המכתבים יועדו לידידו ארנו, בישוף זלצבורג (Arno of Salzburg, c.750–821), שגם הוא עסק בניצור, אך בקרב האוורים (avars). גם במכתב זה המליץ אלקוין "להיות מטיף ליראת שמיים ולא להיות גובה מעשרות". נושא הטבילה מאונס עולה גם במכתב זה: "עם סקסוני מסכן איבד לגמרי את סקרמנט הטבילה, משום שלא היה יסוד של אמונה בלבו. ואם אין אמונה, מה תעזור הטבילה??" (absque fide quid proficit baptismus?).³⁶ במכתב נוסף משנת 796, המיועד גם הוא לארנו, ממשיך אלקוין לטעון כי האמונה היא הגורם החשוב בטבילה, והטבילה יכולה להתבצע רק כאשר יש בסיס איתן של אמונה. בעניין האמונה ציטט אלקוין את פאולוס מתוך האיגרת אל העברים (יא 6): "ובלא אמונה לא-יוכל להפיק רצון מאלוהים",³⁷ וגם מתוך אוגוסטינוס: "האמונה נובעת מתוך הרצון, לא מתוך הצורך".³⁸

מהמכתבים האלה עולה עמדתו של אלקוין בבירור. הוא התעקש להקנות לסקסונים אמונה אמיתית וכנה, והתנגד לכל האמצעים הכוחניים בעניין. הוא סבר כי יש לראות בסקסונים מאמינים חדשים, ושיש להתייחס אליהם ברכות. ללא כל ספק גרס אלקוין שהאמצעים שבהם בחר קרל הגדול במאבק עם הסקסונים אינם הולמים מלך נוצרי שמטרתו לבנות את עיר האלוהים עלי אדמות.

בשל התנגדותו זו של אלקוין עברה החקיקה עבור הסקסונים שינוי ניכר. ב-*Capitulare Saxonicum*, קפיטולרה נוסף עבור הסקסונים, שפורסם ב-797, הומתקן כל עונשי המוות שנגזרו בחקיקה הקודמת. כאן העונש החמור ביותר עבור הסקסונים היה "העברת העברייין לרשותו של המלך".³⁹ נוסף על כך קבע קרל הגדול שבגין הפשעים החמורים אפשר לדרוש מהסקסונים קנסות גבוהים במיוחד, עד לסכום של 1,000 סולידים (*solidi*).⁴⁰ חשוב לומר ש-

6 MONUMENTA ALCUINIANA, 301 (Philip Jaffé, Wilhelm Wattenbach and Ernest Dümmler eds., 1873, reprint 1964)

שם, בעמ' 302: "dicento apostolo: sine fide impossibile est placere Deo".

שם, בעמ' 327.

10 c. 797, *Capitulare Saxonicum*, בתוך I CAPITULARIA, לעיל ה"ש 21, בעמ' 72.

40 c. 9, *Capitulare Saxonicum*, שם.

1,000 סולידי הוא סכום אגדי לחלוטין. ללא ספק זה הקנס הגבוה ביותר המוזכר הן בחוקים הלאומיים והן בקפיטולריה הקרולינגיים. אחת המסקנות העולות בבירור מהדברים שהובאו עד כה היא שקרל הגדול ניסה בכל כוחו להמציא עונש כלשהו שיזרע פחד בקרב הסקסונים בלי לפנות לעונש מוות.

זאת ועוד, אלקוין התנגד לעוד סוג של עונש מוות, וכאן הכוונה לנקמת הדם שעד לתקופה זו נחשבה לגיטימית במקרים מסוימים. אלקוין כתב פירוש על "סתירת החרבות" (היינו סתירה בדברי ישו על השימוש בחרב הנקמה בין לוקס כב 36–38 למתי כו 51–52), המדגיש כי הנקמה אסורה על הנוצרים לחלוטין.⁴¹ גם בעניין הזה קיבל קרל הגדול את דעתו של אלקוין כמחייבת ואסר את נקמת הדם ברחבי ממלכתו המורחבת. מעכשיו הן הפרנקים והן תושביה האחרים של האימפריה הקרולינגית חויבו לדחות את הנקמה האלימה ולהסדיר את מריבותיהם באמצעות תשלום פיצויים בלבד.⁴² ככלל תמיד השתדל אלקוין לקדם את השלום ואף כינה את עצמו *pacificus Albinus*.⁴³

במרץ 2017 פרסם רוברט פלירמן (Robert Flierman) מאמר חשוב שדן ב־ *Capitulatio de partibus Saxoniae* ובענישה התנ"כית המופיעה במסמך.⁴⁴ במאמר זה הציע פלירמן כמה הצעות חשובות; אתיחס אליהן כאן. בייחוד אדון בשלושה נושאים מסוימים שעולים מתוך מאמרו של פלירמן ואבדוק כיצד הם משתלבים עם רעיונותיי המוצגים במאמר זה.

הנושא הראשון שאליו אתיחס הוא תיארוך ה־ *Capitulatio de partibus Saxoniae*. תיארוך ה־ *Capitulatio* הוא נושא שנוי במחלוקת. במאמרי זה אני מתבססת על התאריך המסורתי במחקר והוא שנת 785. עם זאת בשנים האחרונות הציעו חוקרים אחדים תאריכים אלטרנטיביים לפרסום הצו, והם מאוחרים בכעשור ביחס לתאריך המסורתי. פלירמן הציע את שנת 792 כשנה אפשרית לפרסום ה־ *Capitulatio*, ואילו יצחק חן צידד ב־795.⁴⁵ מכאן אפוא נשאלת השאלה כיצד ההנחה שה־ *Capitulatio* פורסם כעשור מאוחר יותר משפיעה על טענותיי המוצגות במאמר זה. אדון תחילה בתאריך המשוער שהציע פלירמן ובהשלכותיו על טענותיי, ולאחר מכן בתאריך המשוער שהציע חן.

אם פלירמן צודק, וה־ *Capitulatio* אכן פורסם ב־792, הרי שיש להביא בחשבון הן את שורת ה"השפופות" שנאלץ קרל הגדול לכבות בתקופה זו והן תקופת רעב, התקפות מוסלמיות בגליה, מרידה באיטליה ומרידת פפיין הגיבן. סביר מאוד להניח שבסיטואציה לחוצה מעין זו ה־ *Capitulatio* הוא אלתור רגעי שנבע מפקיעת סובלנותו של קרל הגדול ולא גישה סדורה. אכן, אם נניח שה־ *Capitulatio* אכן פורסם ב־792, קיים סיכוי גבוה שהמדיניות המוצגת בו היא

Mary Alberi, *The Sword Which You Hold in Your Hand: Alcuin's Exegesis of the Two Swords and the Lay Miles Christi*, in *THE STUDY OF THE BIBLE IN THE CAROLINGIAN ERA* Alberi, *The* (להלן: 117, 124–125 (Celia Chazelle & Burton Van Name Edwards eds., 2003)

(Sword Which You Hold in Your Hand)

Admonitio Generalis, 789 c. 67, בתוך CAPITULARIA, לעיל ה"ש, 21, בעמ' 59.

KERSHAW, לעיל ה"ש 12, בעמ' 148–155.

Flierman, לעיל ה"ש 33.

לנימוקיהם של החוקרים לתאריכים אלה ראו שם, בעמ' 188–191.

אלתור. עם זאת איני טוענת שכבר בשלב הזה, היינו בשלב ה-*Capitulatio*, מדובר במדיניות סדורה ומתוכננת, איני אלא מציינת את המקרה כסנונית ראשונה של אימוץ ענישה תנ"כית בממלכה הקרולינגית.

כעת אעבור לדון בתאריך שמציע חן. בהנחה שחן צודק, וה-*Capitulatio* פורסם ב-795, האם עדיין ניתן לייחס לתרומתו של אלקוין, שהיה אז כבן שישים, וכעבור שנה אחת בלבד, ב-796 פרש מהחצר המלכותית, משקל רב בעיצוב המדיניות הקרולינגית כלפי הסקסונים? בתשובה לשאלה זו תחילה אדגיש כי כאן אנחנו ניצבים על קרקע לא יציבה של השערות, הן בעניין תאריך המסמך והן בעניין זהותו של האיש שביטל את עונשי המוות ב-*Capitulatio*. עם זאת אני עדיין גורסת שאלקוין מיורק הוא המועמד המתאים ביותר למעשה מעין זה. רק לאלקוין הייתה השפעה כה רבה על השקפותיו של קרל הגדול, ורק לו הייתה היכולת האינטלקטואלית והמוסרית להניא את הקיסר מהחלטתו. אף על פי שבשנת 796 פרש אלקוין מהחצר המלכותית ועבר לכהן כאב מנזר מרטינוס הקדוש בטור (Tours), הבהיר לו קרל הגדול כי עליו להיות זמין בכל פעם שיזדקק המלך לעצתו. ואכן קרל הגדול הפנה אל אלקוין שאלות ובקשות שונות, ואלקוין ענה עליהן בהרחבה. בדרך זו למשל בשנת 798 הפנה קרל הגדול לאלקוין שאלה בנוגע לסתירת החרבות בברית החדשה, ותשובתו המורחבת של אלקוין לשאלה זו עיצבה את תפיסתו של קרל הגדול בנוגע לנקמה.⁴⁶ תפיסה זו מצאה את מקומה מאוחר יותר בחקיקה האימפריאלית הקרולינגית.⁴⁷ מכאן שאין להסיק שעם פרישתו של אלקוין לטור חדלה השפעתו כמעצב מדיניות ושלא היה מסוגל לקדם את ביטול עונשי המוות. הנושא השני שאליו מתייחס פלירמן במאמרו הוא קהל היעד ומטרתו האמיתית של ה-*Capitulatio*. פלירמן טוען שהמטרה העיקרית של ה-*Capitulatio* הייתה לא לנצר את עובדי האילים אלא להזהיר את הסקסונים שכבר נוצרו וכעת נכללו (לפחות מבחינתו של קרל הגדול) באימפריה הקרולינגית מפני בגידה באמונתם החדשה ובמלכם. לפי פלירמן, אם נאמץ השקפה זו, הדבר יאפשר לנו לראות ב-*Capitulatio* מסמך שכן עולה בקנה אחד עם החקיקה הקרולינגית. שהרי אם נראה בחזרה למנהג הפגאני בגידה במלך ובאל, הגיוני שהעונש על פשע זה יהיה עונש מוות, שכן זה היה העונש המקובל בגין פשע זה בחברה הקרולינגית, ואף קודם לכן.⁴⁸ פלירמן מחזק את טענתו באומרו שסקסונים תוארו "בוגדניים" – בשם תואר זה דווקא ולא באחר – אין ספור פעמים בהיסטוריוגרפיה הקרולינגית הרשמית. הצעתו זו של פלירמן נראית לי הגיונית. עם זאת אין לשכוח שגם אם קרל הגדול מצא דרך להציג את הדברים כבגידה במלכות, ובכך איחד באלגנטיות את הבגידה במלכות עם הבגידה באל – וזהו חידוש חד-משמעי, שכן התפיסה המסורתית לא הכילה את הבגידה באל במכלול זה – גם אז העונש נראה מתורץ אך ורק מהצד של השלטון הפרנקי. לעומת זאת מנקודת מבט סקסונית וכן מנקודת מבטו של איש כנסייה שהתנגד לפרקטיקה כזו, עדיין מדובר בניצור מאונס ובכפיית דת הכובש בכוח הזרוע.

46 Alberi, *The Sword Which You Hold in Your Hand*, לעיל ה"ש 41.

47 ש.ס.

48 Flierman, לעיל ה"ש 33, בעמ' 185.

הנושא השלישי הנידון אצל פלירמן הוא פנייה של ה-*Capitulatio* לביטוי "מות יומת" (*morte moriatur*). פלירמן מצביע על העובדה כי הביטוי מופיע בתנ"ך לא רק בשמות ובניקרא אלא גם בספר יחזקאל (ג' 17–19), ושם משמעות הביטוי שונה: בשמות ובניקרא משמעות הביטוי היא כי אין ספק שעל המפר למות, ואילו ביחזקאל הביטוי אומר כי ראוי לו למפר שימות, אך במקרה זה המעשה ניתן לכפרה.⁴⁹ לפי הצעתו של פלירמן, מחוקק ה-*Capitulatio* השתמש בכוונה בלשון מספר יחזקאל דווקא, כדי להקביל את הכמרים הסקסוניים ל"משגיח" המקראי, ובכך להסביר כי תפקידם להשגיח על הנעשה בסקסוניה ולהכריע בדיני נפשות.⁵⁰ אני מוכנה לקבל חלקית את הטענה הזאת של פלירמן: הרי מאז ומתמיד היה ברור כי העונשים בגין הפשעים המתוארים ב-*Capitulatio* ניתנים לביטול בפנייה לכומר. טקסט הצו אומר זאת מפורשות בסעיף 14.⁵¹ כנגד הצעתו של פלירמן אוכל להעמיד את הטענה כי בספר יחזקאל אין מוצגת רשימת פשעים הגוררים עונש מוות מסודרים בזה אחר זה, ולפי כך מבחינת ארגון הטקסט ה-*Capitulatio* דומה יותר לרשימה בספר ויקרא. עם זאת אני דוחה את האפשרות שלא הייתה כאן כל כוונה למימוש של עונשי המוות, ומדובר כאן אך ורק במטפורה שמטרתה להעניק סמכות לכמרים הפועלים בסקסוניה. אין להתעלם מהעובדה הפשוטה שה-*Capitulatio*, הן לפי צורת ארגון הטקסט בו והן ולפי תוכנו, דומה לקפיטולרה לאומי הרבה יותר משהוא דומה למסמך בעל מסר חינוכי מתוחכם, שיועד למביני דבר בלבד.

בנקודה זו אסיים את הדיון במאמרו של רוברט פלירמן ואשוב לטיעון המרכזי של מאמר זה. אחרי הפרשה הסקסונית התייחס קרל הגדול לעונשי מוות בזהירות יתרה עד לסוף שלטונו. לא רק שהוא לא קבע עונשי מוות חדשים, הוא אף הכניס סדר, שיטה וכללים ברורים באלה שכבר נהגו ברחבי האימפריה. לאחר הכתרתו לקיסר, בשנת 800, ערך קרל הגדול רפורמה משפטית שבמהלכה ייעל ושיפר את כל מערך המשפט ואת הפרוצדורה המשפטית עצמה. מערכת המשפט נותרה מסורתית בעיקרה, וכך גם החוקים הלאומיים של העמים השונים שאכלסו את האימפריה. הפרוצדורה והנהלים המשפטיים הובהרו והועלו על הכתב. במהלך הרפורמה המשפטית הוצגה קבוצה של שיפורים חשובים כגון שימוש בעדים שהעידו בשבועה, חקירה משפטית ופנייה לעדות דוקומנטרית. הגנבים והשודדים המקצועיים הוצאו להורג רק לאחר שהורשעו במשפט שלוש פעמים. נוסף על זה הנהיג קרל הגדול חנינה שיטתית שהוענקה לפושעים. גם לפני כן נהגו בפרנקייה חנינות, אך נראה כי היו ספורדיות. לעומת זאת קרל הגדול ארגן את נוהג החנינות מחדש והפך אותו לעקיב: פושע שנמצא אשם בעבירה גורת דין מוות בפעם הראשונה קיבל חנינה. החנינה חלה רק על חייו של הנאשם; רכושו הוחרם לקופת הממלכה.

אם כן, עונשי המוות שנקבעו ב-*Capitulatio de partibus Saxoniae* בוטלו, ונקמת הדם נאסרה. אך זה קרה רק אז. כפי שנראה בהמשך, לא לכל השליטים הקרולינגיים היה יועץ בעל רמתו המוסרית והאינטלקטואלית של אלקוין, המסוגל להתעמת עם המלך כדי לשכנעו לחזור בו ולדרוש ענישה הומנית יותר.

49 שם, בעמ' 197–200.

50 שם, בעמ' 199.

51 14 c. 785, *Capitulatio de partibus Saxoniae*, בתוך 1, *CAPITULARIA*, לעיל ה"ש 21, בעמ' 69.

ה. השפעת הענישה התנ"כית בתקופתו של לואי החסיד (814–840)

לאחר מותו של קרל הגדול ב־814 הלך וגבר הרצון לפנות לסמכות של הטקסט המקראי וליישם אותו במציאות הסובבת. בנו של קרל הגדול, לואי החסיד, שירש בשנת 814 את האימפריה שבנה אביו, פנה לענישה התנ"כית פעמיים במהלך שלטונו: פעם אחת במתן עונש מעשי ובפעם השנייה לצורך איום בלבד. עם זאת, כפי שנראה, גם כאן, בדומה למקרה הקודם, עדיין אין מדובר באימוץ של הפשעים עצמם אלא בניסיון להיצמד לעקרונות המשפטיים המוצגים בטקסט התנ"כי.

בפעם הראשונה הוא ביקש לקרב את המציאות הקרולינגית לדרישה התנ"כית עוד לפני שירש את האימפריה של אביו, בשנת 792, בהיותו מלך אקוויטניה. באותה שנה בפזנזק (Fesenzac), אחת הרוזנויות בממלכת אקוויטניה, התרחשה התקוממות אלימה בעקבות החלפת השלטון המקומי. בורגונדינוס (Burgundionus), ששימש כרוזן פזנזק עד לאותו זמן מת, ולואי החסיד העביר את הרוזנות לליאוטגארדוס (Liutgardus), מועמד שלא היה מקובל בקרב תושבי הרוזנות, הבסקים (Basques). כתגובה למינוי זה פתחו הבסקים בהתנגדות אלימה נגד הרוזן הטרי ואנשיו, ובלשונו של ההיסטוריון האנונימי המכונה אסטרונומוס (Astronomus), שמדווח על אירועים אלה: "הידרדרו לעזות פנים כזו, שמקצתם [של אנשי ליאוטגארדוס, נציגי

השלטון] טבחו בנשק (*ferro perimerent*) ומקצתם שרפו באש (*igni comburerent*)".⁵² תגובתו של לואי החסיד למעשיהם אלה של הבסקים הייתה יוצאת דופן לא מבחינת חומרת העונש – התקוממות תמיד נחשבה בגידה במלכות וגררה עונש מוות – אלא מבחינת צורת ההוצאה להורג עצמה. בדרך כלל המורדים במלכות הוצאו להורג בכריתת ראש או נתלו, אך כאן החלטתו של לואי החסיד בדבר ההוצאה להורג הייתה שונה. כך מתאר זאת אסטרונומוס: "לאחר מכן, כאשר הופיעו בשימוע, הם [המורדים הבסקיים] קיבלו את העונש הראוי למעשים

אלה: אחדים נשרפו באש (*igni comburerent*) לפי חוק הטאליו (*quidam talionis lege*)".⁵³ כפי שאנו מבינים מן הציטוט, לואי החסיד החליט להעניש את המורדים הבסקים לפי העיקרון התנ"כי "עין תחת עין", או כפי שהעיקרון מכונה לעיתים בלטינית, חוק הטאליו (לקס טליאוניס; *Lex talionis*). עיקרון זה מופיע בשמות כא 24–25: "עין תחת עין, שן תחת שן, יד תחת יד, רגל תחת רגל, כויה תחת כויה, פצע תחת פצע, חבורה תחת חבורה". העיקרון מוזכר גם בויקרא כד 18 ובדברים יט 21. העיקרון גורס כי על השופט להעניש את העבריינים בדיוק על פי מעשיהם, כלומר כפי שנהגו כלפי הקורבן. ענישה לפי עקרון ה"עין תחת עין" הייתה מקובלת בתרבויות הקדומות ושימשה אמת מידה ברורה לגילום של מושג הצדק.⁵⁴ כינויו הלטיני של עיקרון זה, *Lex talionis*, נגזר מהמילה הלטינית *talis*, שמשמעותה "כזה" או

ASTRONOMUS, VITA HLUDOWICI IMPERATORIS 314, MGH, SS RER GERM. (Ernest Tremp ed., 1995). 52

שם, בעמ' 314. 53

.16 Menachem Elon, *Punishment*, in ENCYCLOPEDIA JUDAICA 734 (Fred Skolnik ed., 2007) 54

“שווה”. זו הפעם הראשונה שאנו נתקלים ביישום הישיר של עקרון ה“עין תחת עין” בענישה הפרנקית.

נכון שניתן להעלות את הטענה שעיקרון דומה הופיע גם בחקיקה הרומית העתיקה – חוקי שנים-עשר הלוחות (*Leges Duodecim Tabularum*),⁵⁵ וייתכן שלואי החסיד שאב את הרעיון מהחקיקה הרומית העתיקה ולא מהביבליה. עם זאת אני גורסת כי המקור הוא הביבליה דווקא. אני מבססת את גרסתי זו על הטענה שלואי קיבל חינוך כנסייתי, התעניין בתכנים דתיים, ועל כך אף זכה בכינויו (“החסיד”); מכאן שהביבליה הייתה קרובה לליבו יותר מהמשפט הרומי.

כעת נעבור למקרה השני שבו פנה לואי החסיד לסמכות המקראית ושאל ממנה רעיונות. בשנים 829–839 הייתה הקיסרות הקרולינגית מפולגת בשל מלחמת אזרחים: בניו של לואי החסיד מרדו באביהם. במהלך מלחמתו בבנים המורדים ובניסיון לגרום לבנו לותר (Lothar 855–795) לקבל את מרותו, ניסה לואי החסיד לפנות לסמכות התנ”ך. הוא שלח לותר משלחת של אנשי כנסייה ובידם “מכתבי שכנוע”. במכתבים קרא לואי החסיד לותר “להיזכר באל הכול-יכול ולהבין את כובד העונש הממתין לו בגין אי-ציות לדברי האל”. למעשה הוא ביסס את טענתו על פרשת “בן סורר ומורה” שבספר דברים כ 18–21. לואי החסיד פתח את מכתבו בציטוט של מצוות כיבוד הורים (שמות כ 11), ולאחריו תיאר את העונשים הנגזרים על מי שאינו מקיים מצווה חיונית זו: המקלל את הוריו – דינו עונש מוות (שמות כ 17) ובן סורר ומורה – דינו סקילה (דברים כ 18–21).

חשוב להסביר ולומר שתפיסת בן סורר ומורה היא תפיסה אנטי-פרנקית משום שהמסורת הגרמאנית בכלל והפרנקית בפרט אסרה (לפחות ברמה ההצהרתית) לפגוע בבני המשפחה. נכון שהדבר לא מנע חיסולים פנים-משפחתיים בתקופה המרובינגית, אך הקרולינגים לא הוציאו להורג את בניהם. זאת ועוד, לואי החסיד עצמו כבר זכה בעבר לגינוי חברתי רחב לאחר שניקר את עיניו של אחיינו ברנרד, מלך איטליה (Bernard of Italy, 810–817), ובכך גרם למותו.⁵⁶ מסיבה זו הייתה תגובתו של לותר צפויה ולא איחרה לבוא. בשומעו את איום אביו עליו בעונש מוות בסקילה בגין היעדר מתן כבוד התנפל לותר על השליחים בחמת זעם והטיח בהם אימים חריפים.

אם נסכם את החדושים בענישה בתקופתו של לואי החסיד, נראה כי לואי החסיד הושפע מן המקרא ואימץ מעונשיו, אך אין מדובר כאן באימוץ שיטתי אלא באימוץ למקרה מסוים.

M.H. Crawford, *Twelve Tables*, in OXFORD CLASSICAL DICTIONARY (Simon Hornblower, Anthony Spawforth & Esther Eidinow eds., 2012).

56 ניקור עיניו של ברנרד מלך איטליה ומותו שבא בעקבות המעשה הסעירו את הרוחות בקיסרות הקרולינגית. בשנת 833 האשימה קבוצת בישופים את לואי החסיד ב“הכעסת אלוהים” ובגרימת *scandalum* – היינו הפרה חריפה של המוסר ושל הסדר הציבורי. הבישופים שלחו אל הקיסר שליחות מיוחדת עם רשימת חטאיו, *summa reatum*. הגינוי החברתי שבו גונה לואי החסיד בגין הריגת אחיינו מצא את ביטויו גם ב“חזון האישה הענייה מלאן” (*Visio cuiusdam pauperulae mulieris*) מאת הייטו בישוף בזל (Heito of Basel, 803–823). ביצירה מתוארת בדרך אלגורית נפילתו המוסרית של לואי החסיד בעקבות ניקור עיניו של ברנרד. בעקבות הגינוי החברתי נאלץ לואי החסיד לחזור בתשובה ולהביע חרטה פומבית.

נוסף על זה, לואי החסיד לא אימץ את הפשעים עצמם אלא התייחס לעקרונות אחרים הנידונים בברית הישנה וניסה ליישם אותם במציאות הפוליטית הפרנקית. כפי שנראה בהמשך, בתקופת בנו של לואי החסיד, קרל הקירח, אופי האימוץ עתיד להשתנות מהותית.

1. השפעת הענישה התנ"כית בתקופתו של קרל הקירח (843–877)

ומתקופת לואי החסיד נעבור לתקופת שלטונו של בנו, קרל הקירח, שהיה שונה מאוד באופיו מאביו.

המקרה הראשון של גזר דין תנ"כי שאירע בתקופת שלטונו של קרל הקירח היה לא צפוי בעליל. באספה הכללית שהתקיימה באפרנה (Épernay) ביוני 846 הואשם אדם במשכב בהמה ונידון "במשפטם של הפרנקים" לשרפה בעודו חי. מחבר דברי השנים (ה־*Annales Bertiniani*) מוסיף ומציין שהמפר נתפס בשעת המעשה, ונראה שעונשו הוחמר כיוון שחטא במהלך תענית הארבעים.⁵⁷

בעקבות המקרה מתעוררת מייד שאלה טבעית: על סמך איזה חוק נגזר העונש? זאת ועוד: כאן לא רק העונש הכבד מעניין אותנו, ותחילה עלינו להבין מניין נובע האיסור. הבה ונראה כעת מתי הוזכר הפשע קודם לכן, ומה העונש הנגזר על מי שביצע אותו. בחוק הפרנקי, היינו ב־*Lex Ribuaria, Pactus Legis Salicae* וב־*Liber Constitutionum* (ואגב – גם בחוקים הלאומיים של העמים האחרים שישבו באימפריה הקרולינגית) משכב בהמה אינו מוזכר כלל, ונראה כי המעשה לא נחשב כלל לפשע. עם זאת במסורת הכנסייתית הפשע כן מוזכר, אך גם המסורת הכנסייתית לא גזרה על האשמים במשכב בהמה עונש כה כבד! באוסף הקפיטולריה שאותו הרכיב אנסגיסוס (Ansegisus, c.770–834)⁵⁸ אנו מוצאים ציטוט מתוך קביעות ועידת כנסייה של אנקירה (Ancyra, 314), שלפיה יש לחייב את האשמים בהומוסקסואליות ובמשכב בהמה בפניטנטיה (*paenitentia*) קשה וחריפה (*Dura et districta*).⁵⁹ אסביר מושג זה. הפניטנטיה (*paenitentia*) – עשיית תשובה – הייתה עונש כנסייתי ארוך טווח שנוסף על העונש הסקולרי (בדרך כלל על תשלום קנס). על החוזרים בתשובה (שיכלה להמשך אף עשר שנים) נאסרו שתיית יין, בירה ואכילת בשר; הם לא יכלו לשאת נשק, לנהל מערכת יחסים עם אישה ואף לא להתרחץ. החוזר בתשובה היה צריך להעביר את ימיו בתפילה, בצום ובצדקה. פעמים רבות הם סופחו לכנסייה כלשהי, ובה ביצעו את המוטל עליהם

57 Annales Bertiniani, 846, ANNALES BERTINIANI, MGH, SS RER GERM. 33 (Georg Waitz ed., Hahn 1883): "Quadam die iunior, cum equa coiens repertus, iudicio Francorum vivus incendio crematur"

58 אנסגיסוס הרכיב אוסף של קפיטולריה של קרל הגדול ושל לואי החסיד וארגן אותם יחד. אוסף זה היה לאוסף מחייב שבו השתמשו השליטים הקרולינגיים בני המחצית השנייה של המאה התשיעית.

59 Ansegisi Capitularium, book I c. 48, בתוך CAPITULARIA I, לעיל ה"ש 21, בעמ' 401.

בהשגחתם של אנשי הכנסייה. במקרים חמורים היה אפשר גם לדון את החוזר בתשובה לשנים של הגליה מארצו – דבר שהיה עלול לסכן את בריאותו וגם את חייו.⁶⁰ אין ספק שהפניטנטיה לא הייתה עונש קל. עם זאת קשה וחריפה ככל שתהיה, היא לא הייתה גזר דין מוות: מטרתה לא הייתה להרוג את העבריין אלא לתקן אותו. אם כן, נראה כי במקרה שלנו, וכאן אני חוזרת לגזר דין מוות שנקבע באספה הכללית באפרנה, העונש הכבד נלמד מדין תנ"כי: משמות כב 18, הגוזר עונש מוות על השוכב עם בהמה. אם כן, לפנינו דוגמה לגזירת עונש מוות תנ"כי בזירה הקרולנגית.

כעת נעבור לדין התנ"כי השני שקבע קרל הקירח. הפעם אין מדובר במקרה יחידני אלא בקביעה משפטית שעתידה להשפיע רבות על ההיסטוריה של הענישה בימי הביניים ובעת החדשה.

בשנת 829 בוועידת הכנסייה שהתקיימה בפריז צוטטה לראשונה ה-*divina lex* (היינו "החוק המקודש"), המורה להרוג את המכשפים. תחילה צוטטו פסוקים מתוך ויקרא כ, המחייבים לעקור את המכשף מן העם (*interficiam illam de medio populi sui*),⁶¹ ולאחר מכן משמות, כב 17, הפסוק הקובע שהמכשפים לא יחיו (*Magos et ariolos et maleficos terrae vivere ne patiamini*).⁶² כמסקנה מפסוקים אלה קבעו בישופים משתתפי הוועידה כי על השליט לתקן את העיוות הזה ולשים קץ לנוק שגרמו מוסתי השטן.⁶³ למרות העובדה כי הציטוטים מדברים חד-משמעית על עונש מוות, לא ניתן להבין מתוך מסקנות הוועידה כיצד בדיוק יש להעניש את המכשפים, אך ברור כי מדובר בעונש חמור כלשהו. חשוב להדגיש כי ועידת פריז הייתה ועידה כנסייתית, ולא היה להחלטותיה שום תוקף חוקי. עם זאת, כפי שנראה מייד, כעבור ארבעים וארבע שנים השפיעו ההחלטות השפעה מכרעת על קרל הקירח, שנתן לדין כנסייתי זה תוקף של חוק מלכותי.⁶⁴

אם כן, בקפיטולר של קיירזי (Quierzy) שפורסם ב-873 קבע קרל הקירח: "מאחר ששמענו שמכשפים ומכשפות מופיעים בחלקים רבים של ממלכתנו, וכי ממעשי המאגיה שלהם רבים היו לנכים ואף יותר מזה מתו, ומשום, כפי שכתבו זאת אנשי האל, זו חובתו של המלך לשחרר את הארץ ממחללי הקודש, ולא לאפשר למכשפים ולרוקחי רעלים לחיות, מצווים אנו על כל הרוזנים ברוזנויותיהם, לערוך חקירה כדי לאתר ולתפוס את המכשפים. גבר או אישה שהורשעו בכישוף יושמדו, כדרך הצדק והחוק. אם אין אפשרות להוכיח את אשמתו של המכשף באמצעות עדים אמינים, יש להעמידו לאורדיל (*ordeal*), היינו ניסיון משפטי",⁶⁵

60 על פניטנטיה באופן כללי ראו John T. McNeil & Helena M. Gamer eds., 1990); YITZHAK HEN, CULTURE AND RELIGION IN MEROVINGIAN GAUL A.D. 481–751, 180–183 (1995); ROB MEENS, PENANCE IN .MEDIEVAL EUROPE 600–1200 (2014)

61 ויקרא כ 6: "וְהִנָּפֵשׁ אֲשֶׁר תִּפְנֶה אֶל הָאֵבֶת וְאֶל הַיָּדְעָנִים לְזָנוֹת אֲחֵרֵיהֶם וְנָתַתִּי אֶת פְּנֵי בְנֵי בְנֵי־הָהוּא וְהִכְרַתִּי אֹתוֹ מִקֶּרֶב עַמּוֹ".

62 שמות כב 17: "מכשפה לא תחיה".

63 .Concilium Parisiense, 829, I CONCILIA Aevi Karolini 669 (Albert Werminghoff ed., 1908)

64 JEFFREY BURTON RUSSELL, WITCHCRAFT IN THE MIDDLE AGES, 308 (1972)

65 הניסיון המשפטי או האורדיל (*ordeal*) היא אחת השיטות להוכחת חפות או אשמה שנהגה בחברה הפרנקית. מקורה של המילה *ordeal* במילה הגרמנית *urtheil* שמשמעותה "הוכחה",

ועל סמך התוצאה יש לשחררו או להרשיעו. לא רק את המכשפים עצמם יש להשמיד, אלא גם את מי שחולק איתם את הידע שלהם, בני זוגם, גברים או נשים. כיוון שעם הידע שלהם ייעלם רוע כה גדול מארצנו".⁶⁶

לפנינו הדוגמה הראשונה לחקיקה סקולרית שגזרה את עונש המוות בגין כישוף בהסתמך על קביעות ועידות הכנסייה. חשוב להדגיש כי קרל הקירח דרש להרוג לא רק את המכשפים אלא גם את שותפיהם כדי לשרש את הידע ה"שטני" מממלכתו. נראה כי תחיית הביבליה והתמיכה הקרולינגית בכנסייה הביאו בעקיפין לגזירת עונש מוות בגין כישוף.

כעת נחזור אחורה בזמן, ונראה כיצד נענשו המכשפים עד לתקופה זו. בתקופה המרוכבינגית אומנם הוקיעה החקיקה הסקולרית את המכשפים, אך לא דנה אותם למוות. החוק הפרנקי תמיד דרש בירור לפעילות מסוג זה, אך הפרנקים התייחסו לכישוף בדיוק כפי שהתייחסו לפשעים אחרים שהזיקו לזולת, כלומר גם המכשף שילם פיצויים לפי הנזק שאותו גרם.⁶⁷ כמו כן הוטלו על המכשפים עונשים כנסייתיים, שלוו לעיתים במאסרי מנע. יתרה מזו, החקיקה המרוכבינגית אף ניסתה להגן על החשודים בכישוף מפני אלימות ההמון. קרל הגדול ולואי החסיד המשיכו בגישה זו.⁶⁸

"ניסיון". יש בידינו עדויות על סוגי אורדיל שונים, אך החקיקה הקרולינגית דרשה לרוב להפנות את החשודים בפשעים חמורים לאורדיל של קדרת המים הרותחים (*iudicium aquae ferventis*) או לאורדיל הברזל המלוכלך (*iudicium ferri*), שנחשבו לשיטות העדיפות. במהלך אורדיל של קדרת המים הרותחים חויב הנבחן להכניס את ידו לתוך קדרה מלאה מים רותחים כדי להוציא משם חפץ – טבעת או אבן קטנה. לאחר הוצאת החפץ נחבשה ידו של הנבחן וכעבור מספר קצוב של ימים פתח הכומר את התחבושת ובחן את היד הפצועה. החפות או האשמה נקבעו לפי מצב הכווייה: אם החלימה בתהליך טבעי, העיד הדבר על חפותו של האיש, אך אם הפצע דימם והזדהם, הוכרזה אשמתו.

Capitulare carisiacense, 873 c. 7. 2 CAPITULARIA REGNUM FRANCORUM MGH, 345 (Alfred 66
"Et quia audivimus, : (2 CAPITULARIA : (להלן) Boretius and Victor Krause eds., Hahn: 1897)
quod malefici homines et sortiarie [i.d. veneficae] per plura loca in nostro regno insurgunt, quorum maleficiis iam multi homines infirmati et plures mortui sunt, quoniam, sicut sancti Dei homines scripserunt, regis ministerium est impios de terra perdere, maleficos et veneficos non sinere vivere, expresse praecipimus, ut unusquisque comes in suo comitatu magnum studium adhibeat, ut tales perquirantur et comprehendantur. Et si iam comprobati masculi vel comprobatae feminae sunt, sicut lex et iustitia docet, disperdantur. Si vero nominati vel suspecti et necdum inde comprobati sunt vel per testes veraces inde comprobati non possunt, Deo iudicio examinentur: et sic per illud Dei iudicium aut liberentur aut condemnentur. Et non solum tales istius mali auctores, sed et conscii ac complices illorum, sive masculorum, sive feminarum, disperdantur, ut una cum eis scientia tanti mali de terra nostra pereat"

VALERIE FLINT, רוסל, לעיל ה"ש 64, בעמ' 72–73. לכישוף בימי הביניים המוקדמים ראו גם, 67
THE RISE OF MAGIC IN EARLY MEDIEVAL EUROPE (1991) וכן מאמרו של יצחק חן בנושא:
Yitzhak Hen, *The Early medieval West, in THE CAMBRIDGE HISTORY OF MAGIC AND WITCHCRAFT IN THE WEST* (J. David & C.J. Collins eds., 2015)

האלימות העממית כלפי החשודים בכישוף הייתה קיימת במלוא כוחה. ההמון הזועם אף היה יכול 68
להרוג. ראו ביצירתו של אגוברד מליון: על ההמון שביקש לסקול למוות את "נוסעי ספינת-הענן" ועל ההריגות שביצע ההמון בעקבות "הרעלת השדות": Agobard of Lyon, *De grandine et*

בין 790 ל-800 קבע קרל הגדול כי את המכשפים למיניהם יש להעניש בעינויים (*disciplina* *correctionis*) ולאחר מכן להפנות לעשיית פניטנטיה.⁶⁹ הבישופים שנאספו לוועידת ריסבך (Risbach) בשנת 800 קבעו כי את המכשפים יש להחזיק במעין "בידוד רפואי", כלומר במאסר, אך ללא איום על חייהם.⁷⁰

הינה דוגמה ספציפית לעניין זה: אחת הפורמולות (*Formulae*), כלומר דוגמה למסמך משפטי, מתוך *Cartae Senonicae*, אוסף פורמולות המשתייך לתקופה הקרולינגית,⁷¹ מתארת משפט של אישה שהואשמה בכישוף.⁷² בפני השופט, כנראה הרוזן המקומי, המתואר בטקסט התעודה כ-*vir magnificus* (איש רם מעלה) וחבר ה-*scabini*, היינו המומחים לחוק הצמודים לו, ניצבה אישה שהואשמה ברקיחת שיקוי רעיל. ה"מכשפה" היטהרה בשבועה, כלומר ההאשמות הוסרו ממנה משום שהצליחה לבטא נכון וברור את טקסט השבועה, וזו הייתה הוכחת חפות כשרה בתקופה זו. מה היה עונשה לו נמצאה אשמה בפשעים המיוחסים לה? סביר להניח שלו נמצאה האישה אשמה, היה מסתכם עונשה בתשלום פיצויים.

ספרי הפניטנטיה של המאות השביעית–התשיעית גוזרים פניטנטיה של יותר משלוש שנים בגין כישוף, לחשים ועבודת אלילים.⁷³ מכאן אנו רואים בבירור שהחקיקה המרובינגית והקרולינגית עד לתקופתו של קרל הקירח לא גזרה עונשי מוות על המכשפים.

ז. דיון בעונשי המוות החדשים

אם הקורא עלול לחשוב שאין באימוץ פשעים תנ"כיים הפתעה גדולה, ומדובר בתהליך צפוי והגיוני – הייתי רוצה להקדיש כמה שורות להסביר עד כמה פשעים מסוג זה זרים ואף אקזוטיים לתפיסה המשפטית הברברית בכלל ולזו הפרנקית בפרט.

- tonitruis, in AGOBARDI LUGDUNENSIS OPERA OMNIA, Corpus Christianorum: Continuatio Mediaevalis* 3-15 (L. Van Acker ed., 1981).
- 69 Capitula cum Italiae episcopis deliberata, 790–800 c. 2, בתוך 1 CAPITULARIA, לעיל ה"ש 21, בעמ' 202. ב-850 חזרה ועידת פאביה על התקנה: 23 c. Synodus Papiensis, 850, בתוך 2, CAPITULARIA, לעיל ה"ש 67, בעמ' 122.
- 70 Statuta Rhispacensia, 799–800 c. 15, בתוך 1, CAPITULARIA, לעיל ה"ש 21, בעמ' 228. ראו גם Walter Ullmann, *Public Welfare and Social Legislation in the Early Medieval Councils*, in WALTER ULLMANN, *THE CHURCH AND THE LAW IN THE EARLIER MIDDLE AGES* 1, 13 (1975).
- 71 הפורמולות בדרך כלל קשות לתיארוך. במקרה זה ניתן לתארך את האוסף כולו, אך פורמולות ספציפיות בתוכו יכולות להשתייך לתקופה מוקדמת יותר.
- 72 *Cartae Senonicae*, n. 22, בתוך *FORMULAE*, לעיל ה"ש 10, בעמ' 194–195.
- 73 יש רק איש כנסייה אחד שקבע עונשים חמורים בגין כישוף והוא רמדיוס בישוף חור (*Remedius of Chur*, 800–820): בפעם הראשונה יש לגלח את ראש המכשף ולהוביל אותו רכוב על חמור בתהלוכת חרפה; בפעם השנייה יש לכרות את אפו ואת לשונו, ואילו בפעם השלישית יש למוסרו לשופט שהיה יכול לדרון אותו למוות (MGH, *Legg*, V, p. 372, 442). גזר דינו של רמדיוס הוא יוצא דופן בחומרתו. ייתכן שבקביעתו הושפע רמדיוס מן החוק הרומי שהיה נהוג בראטיה (*Raetia*), אזור מושבו. אין לשכוח שאין לרמדיוס סמכות לגזור עונש מוות, ויש לראות בדעתו לא יותר מדעה פרטית ויוצאת דופן של איש כנסייה.

אם נבחן את פשע הכישוף, או חמור ממנו – את הפשע משכב בהמה – בעיניים ברבריות, ייראה הדבר פשע אבסורדי למדי: במקרים אלה אין נפגע, והרי הנפגע הוא שהניע את גלגלי הצדק במערכת המשפט הברברית. היה עליו להתלונן כדי לפתוח בחקירה משפטית, והוא שלעיתים היה צריך לדאוג שהנאשם יופיע בפני בית המשפט. בהיעדר נפגע כמעט שלא הוחל בכיוריים משפטיים, להוציא מקרה אחד בלבד, שגם הוא דורש בירור מעמיק.⁷⁴ לעומת זאת כאן מדובר בפשעים שהנפגע בהם הוא המוסר, וליתר דיוק: האל עצמו, ולכן האיסור כאן אינו נובע מפגיעה בחברה הסובבת, ומאותה סיבה העונש כאן אינו נקבע לפי השווי הכספי של הנזק שנגרם – מהלך הגיוני בעיניים פרנקיות. הפגיעה באל עצמו זו חמורה עד כדי כך שניתן לכפר עליה אך ורק בהוצאה להורג. במילים אחרות, ההיגיון כאן שונה מאוד מזה שהיה מקובל במערכת המשפט הברברית.

כעת נחזור לשאלה שהועלתה בתחילת המאמר, שבה התמקד מישל פוקו במחקרו "לפקח ולהעניש: לידתו של בית הסוהר": את מי בדיוק העונש משרת ולטובת מי הוא מוטל? מהי למעשה המטרה האמיתית של העונשים שאומצו מהברית הישנה בזירה הפרנקית? נראה שלואי החסיד וקרל הקירח ביקשו לשלב את העקרונות המקראיים משום שרצו לחזק את סמכותם השלטונית בהפניה לברית הישנה כמקור של עונשי מוות. כמו כן חיזוק עקרונות הענישה התנ"כיים יכול לשקף את השתרשותה של הנצרות בכלל ושל הכנסייה בפרט, כמו גם את התרחבות השפעתה החברתית והתרבותית.

גורלם של עונשי המוות החדשים שהציגו יורשי קרל הגדול היה שונה. לענישה הביבלית שהכניס לואי החסיד לא הייתה כמעט השפעה: לפנייה לעקרון הטאליו לא היו השלכות ארוכות טווח, ואילו הסקילה של בן סורר ומורה הייתה למעשה רק דיון תאורטי כדי לאיים על בנו לותר. לעומת זאת לעונשי המוות שהכניס קרל הקירח כבר היו השלכות קשות ביותר, ואם ההוצאה להורג בגין משכב בהמה לא הפכה לתקדים מסוכן – יש לזכור שהדין הוחמר במיוחד בגלל תקופת הצום, שבה בוצע הפשע – עונש המוות השני שהכניס קרל הקירח, בגין כישוף, סימן תחילתה של שרשרת ארוכה מאוד של הוצאות להורג בגין הפשע לאורך ההיסטוריה – הן בימי הביניים והן בעת החדשה.

סיכום

במאמרי זה ביקשתי להראות כיצד השליטים הקרולינגיים – קרל הגדול, בנו לואי החסיד ונכדו קרל הקירח, שעמדו בראש אימפריה נוצרית במרכז אירופה בשנים 789–840 – מאמצים אט-אט את הענישה הביבלית לתוך המסורת החוקית הפרנקית. קרל הגדול הפך את הביבלייה לספר לימוד מרכזי עבור נתיניו, ונראה שבכך הניע תהליך של אדיקות והיצמדות לעקרונות המופיעים בכתובים – תהליך צפוי בנסיבות של הגמוניה כנסייתית. את התופעה החדשה הזו אנו מוצאים

74 חוק מס' 102 של ה-Pactus Legis Salicae מורה לרוזן (שהוא גם השופט המקומי) לפתוח בחקירה ביוזמתו, ללא מתלונן. החוק עורר ויכוח בקרב החוקרים. ראו GOEBEL, לעיל ה"ש 4, בעמ' 69.

לראשונה ב־*Capitulatio de partibus Saxoniae* של קרל הגדול. רשימת התקנות המסתיימות ב־*morte moriatur*, כלומר "מות יומת", מזכירה עד מאוד את ספר ויקרא. בתקופתו של קרל הגדול התקדם התהליך בפיקוחו המסור של אלקוין מיורק, שדאג לקדם תורה נוצרית פייסנית והומניסטית ולסנן, עד כמה שניתן, את הענישה החמורה שנובעת מפרשנות מילולית של הטקסט המקראי. לא כך היו פני הדברים בדורות הבאים. יורשיו של קרל הגדול כבר לא זכו להדרכה רוחנית כה פייסנית ומחייבת כמו זו של אלקוין. בנו של קרל הגדול, לוואי החסיד, הוציא להורג באקוויטניה לפי חוק הטאליו – עקרון "הצדק המדויק", "עין תחת עין" – המופיע בתורה.

כן דיני מוות אצל קרל הקירח, נכדו של קרל הגדול, מובילים למסקנה שהשליטים הקרולינגיים הושפעו מעונשי המוות בתנ"ך. הוא גזר דין מוות על משכב בהמה לפי שמות כב 18, ולאחר מכן קבע כי יש להרוג את המכשפים לפי פסוק אחד לפני כן, בשמות כב 17. תחילה היה האימוץ מתוך ספר ויקרא צורני בלבד, אך בהמשך גם הפשעים עצמם – זרים לחלוטין למסורת הפרנקית – נוספו לחוק הקרולינגי התקף.